

Др. Петро Мірчук

ЄВГЕН КОНОВАЛЕЦЬ

ЛІДЕР УКРАЇНСЬКОГО ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ

ЗМІСТ

НА СТУДЕНТСЬКИХ БАРИКАДАХ	4
„Впертий Євген”	5
Крім шкільної науки — політична освіта	6
Проти отрути москвофільства	7
„Новітній гайдамака”	7
За український університет.....	8
Конечна ще — військова підготовка!	9
Найкращий взірець українського студента.....	10
Шляхом призначення	11
У ЗБРОЙНОМУ ЗМАГУ ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ.....	12
„Революція Іде...”	12
На службу рідній державі	15
За здорові основи української армії	18
В обороні Золотоверхого Києва	21
В обличчі державного перевороту	22
„Через Київ до Львова!”	28
Проти анархії та отаманії.....	29
В обороні гідности і чести народу.....	34
Проти партикуляризмів.....	34

Жертва чужої політичної гри.....	37
Гідно видержаний іспит.....	37
Творець державницької традиції.....	39
ШЛЯХОМ РЕВОЛЮЦІЇ.....	41
Ще раз — у таборі полонених... ..	41
І знову — між Скіллою і Харібдою партикуляризмів.....	43
Неприйнятий плян останньої можливості	44
З гаслами націоналізму	45
Тільки зміна форми боротьби.....	46
Ідеологія і рух, що зродилися з духовости української нації	47
Встановлення ієрархії цілей і завдань.....	48
Конфлікт із еміграційними урядами	49
Ідейно-політична перемога на внутрішньому фронті	50
За ідеологічне оформлення революційної організації	51
Замість УВО — ОУН	52
Пропаганда української справи — без орієнтації на чужі сили	53
Ідеологічна ексклюзивність і політична толерантність	54
Готування старшинських кадрів.....	55
За розбудову підпілля на Наддніпрянщині.....	57
„Ет ту, Бруте, контра ме!“.....	59
Ворожі пазурі — досягли.....	61
„Поховали Пана-Отамана в чужу землю...”.....	64
Шлях велетня.....	65

Хто такий Євген Коновалець: Князь могутньої Руси-України? Гетьман козацької України, а чи може президент новітньої української держави?

А якщо він ані князем, ані гетьманом, ані президентом української держави не був, то чому ж це всі щирі українські патріоти згадують його ім'я, ім'я Євгена Коновальця, з такою самою пошаною, як імена найславніших українських князів і гетьманів, а його портрет бачимо в кожній хаті поруч портретів Богдана Хмельницького, Івана Мазепи, Симона Петлюри поруч із тими найбільшими синами України, що починали нову добу в нашій історії?

Чому?

А тому, що не будучи ніколи формальним головою держави, Євген Коновалець був чимсь більше. Він був і залишився для майбутніх поколінь вождем української нації. Він був тим, кого рука Провидіння привела в Київ у найкритичніший момент, як лукаві присипляли пробуджену українську національну стихію дурманом „всеросійської соціалістичної революції”: привела на те, щоб він своїм дужим покликом остеріг українську націю перед смертельною небезпекою і вказав їй єдиноправильний шлях. І він, Євген Коновалець, це зробив. В час, коли ідея державної самостійності української нації вперто відкидалася з глуфом формальними проводирями як „гола ідея, яка не може мати ніякої принади для клясово свідомого українського соціаліста”, а й само поняття нації вважалося тими соціалістичними талмудистами „неіснуючим питанням”, коли вимогу творення регулярної, здисциплінованої, національної армії голосно висміювалося навіть тим, хто формально вважався головою уряду України¹, в той час він, Євген Коновалець, підносить різко, рішуче і твердо клич: Творімо негайно міцну, здисципліновану, регулярну, українську національну армію, на прапорах якої яснітиме єдина ідея, єдине гасло — ЗА САМОСТІЙНУ, СОБОРНУ УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВУ!

Таку збройну силу він творить з залізною впертістю і послідовністю, а з нею повертає він революційну стихію пробудженого українського народу на правильний шлях — на шлях збройної боротьби проти білих і червоних московських наїзників, за національну свободу, за державність.

А після невдачі збройних змагань, коли серед зневірених політичних діячів починає зроджуватися концепція угодовства, лояльності супроти окупанта, отой перший ступінь духового рабства, Євген Коновалець рішуче і високо підносить прапор самостійницької, державницької і соборницької націоналістичної революції і надає революційному українському націоналістичному рухові організовані форми: Він творить підпільну революційно-збройну Українську Військову Організацію — УВО, а в дальшому розвою дії, як вищий ступінь боротьби, Організацію Українських Націоналістів — ОУН. Як Комендант УВО і як Провідник ОУН Євген Коновалець керує впродовж двох десятиків років тією українською націоналістичною революцією, яка на внутрішньому відтинку охопила весь український народ і завершила його духове переродження з народу мучеників у націю героїв-борців, а на зовнішньому відтинку голосними актами

неустрашимих революціонерів пригадувала всьому світові раз-по-раз неприродність стану поневолення України та переконливо повчала, що українська земля це не тільки поневолена червоною Москвою Наддніпрянина, але що й окуповані Польщею землі це ніяка „Малопольська Восходня”, а тільки західня Україна і що навіть віками поневолюване Закарпаття це ніяка „Мадярська Подкарпатська Русь”, а Карпатська Україна, нерозривна частина єдиної соборної України.

Українська націоналістична революція має переломове позитивне значення для дальшого розвою української нації, для всієї дальшої її історії. І тому то організатор і вождь української націоналістичної революції полк. Євген Коновалець ставиться усіми щирими українськими патріотами як вождь української нації в ряді найбільших, найвизначніших і найбільш заслужених постатей української історії.

Та, щоб краще зрозуміти ролі і значення полк. Євгена Коновальця в історії нашого народу, а поруч того і самого полк. Є. Коновальця як людину, перекарткуймо сторінки його життя й діяльності.

НА СТУДЕНТСЬКИХ БАРИКАДАХ

Євген Коновалець народився 14 червня 1891 р. в галицько-українському селі Зашкові біля Львова, де його дід о. Михайло Коновалець був довгі роки греко-католицьким парохом, а батько Михайло був управителем місцевої народної школи. Мати Євгена, Марія, походила з українського священничого роду Венгриновських. Брат Євгенового батька, о. Володимир Коновалець, який брав дуже активну участь в українському громадському і політичному житті і мав великий вплив на Євгена, був парохом села Малехів, а другий стрий Євгена, о. Орест Коновалець, був парохом села Страдчеⁱⁱ.

У своєму рідному селі Зашків закінчив Євген Коновалець в 1901 р. народну школу.

В минулому столітті Галичина, як відомо, опинилася була в висліді вікової неволі і вікових польських утисків у важкому під кожним оглядом положенні. Під тиском безупинних переслідувань колишня українська світська інтелігенція винародовилася, спольщилася. І лиш від половини минулого століття починає знову поволі вирощуватись нова українська світська інтелігенція.

Але український народ виявився гранітним забором, об який на протязі довгих віків розбивалися всі скажені удари польських займанців, скеровуванні пляново й послідовно „на зніщене Русі”. Український селянин навіть у стані найважчого соціального закріпощення та політичного переслідування міцно держався своєї національної приналежності та успішно протиставлявся всім польонізаційним заходам польських панів, а український священник, гідно служачи своєму рідному народові, не тільки вперто протиставлявся латинізації обряду, але й політичному тискові польського шовінізму.

В такій атмосфері родився і зростав молодий Євген. Як син українського села він від дитячих років просякав увесь тією, так характеристичною для українського простолюду, твердістю, стійкістю характеру, непохитністю і шляхетною впертістю в своїх прямованнях та глибокою, щирою любов'ю до свого рідного, до свого народу. А батько, народній учитель, та дід і стрий, свідомі українські патріоти й душпастирі українського народу, доповняли в Євгена цей стихійний патріотизм розповідями про давнє славне минуле українського народу та українською патріотичною літературою.

„Впертий Євген”

По закінченні народньої школи в Зашкові перейшов Євген Коновалець продовжувати свою науку до української Академічної гімназії у Львові, яку закінчив іспитом зрілості в 1909 р. В час науки перебував Євген постійно у Львові, а на вакації та на Різдвяні і Великодні ферії повертався до батьків, до родинного Зашкова.

В науці був Євген весь час одним із найкращих учнів. Але не своїми успіхами в науці звертав на себе увагу всіх, хто з ним зустрічався, Євген, а — живим своїм активним заінтересуванням від наймолодших літ суспільно-громадськими справами, дружністю щодо своїх товаришів та імпонуючою шляхетною впертістю в прямованні до наміченої цілі.

Дуже інтересний епізод із життя Євгена Коновальця в гімназійних часах, який яскраво відмічає згадані дві останні прикмети Євгена, оповів його колишній учитель математики в Академічній гімназії, проф. Н.:

Будучи учителем математики, проф. Н. був дуже строгим і через те, як він сам признає, гімназисти його боялися й не любили. Євген був добрим учнем математики і тому не мав ніяких ударів з учителем, але із-за шорсткої вдачі учителя не було між ними якогось особливого щирого відношення. І ось одного дня, після третьої конференції, коли той учитель ввійшов до шостої класи, учнем якої був і Євген, заскочив його несподівано тим, що по вході учителя до класу Євген не сів на лавці, як усі, а зголосився, що він має щось учителеві сказати. Шорсткий учитель ввізав Євгена негайно сісти, але він не схотів. Не допомогли й даліші накази учителя і він, знервований, викинув Євгена з класу. Та на найближчій лекції повторилося те саме. Заінтригований небувалою впертістю учня, учитель покликав по лекції Євгена і спитав його, чого він хоче.

„Я прошу вас, пане професоре, — сказав Євген, — щоб ви питали нашого товариша В.: ви дали йому на третій конференції „двійку” і якщо ви не допустите його здати й поправити оцінку, то він муситиме повторити клясу. А він вже вивчив матеріал. Я сам приготував його і я прошу вас перепитати його”.

„Не мішайсь, Євгене, до не своїх справ! — упімнув його строго учитель. — Це тільки моя справа, чи В. перейде до сьомої класу, чи муситиме повторити шосту”.

„Ні, пане професоре! — заперечив пристрасно Євген. — Це не ваша тільки

справа! Я був випадково наочним свідком, як батько учня В., довідавшись про погану оцінку сина у вас, жорстоко збив його, як із-за того виникла важка сварка між батьком і матір'ю В. і як після сварки батько мого товариша пішов з горя до шинку пити. Якщо ви заставите В. повторювати клясу, то це може мати важкі наслідки не лиш для нього самого, але й для родинного життя його батьків. Ви маєте обов'язок вимагати від учня, щоб він знав матеріял, але не смієте спричиняти родинних трагедій. Тому я приготував мого товариша, він знає матеріял і я вимагаю від вас, пане професоре, щоб ви перепитали його й дали йому змогу перейти до сьомої кляси!”

„Впертий Євген” переміг: його дружнє співчуття до долі товариша зворушило шорсткого учителя і він, переконавшись що В. дійсно вже опанував матеріял навчання, перепустив його до сьомої кляси.

Успіх не розладував енергії Євгена, а навпаки, ще скріпив. Він організує після цього дружню допомогу між українськими гімназистами в ширших розмірах, спонукаючи здібніших учнів помагати своїм незаможним товаришам у науці даровоⁱⁱⁱ.

„Українці, — повторював нераз Євген Коновалець своїм товаришам гімназістам, — мусять бути добрими учнями, мусять засвоювати собі знання якнайкраще, якнайосновніше, якнайбільше, щоб надолужити те, що нам пограбувала неволя”.

Крім шкільної науки — політична освіта

Але в вимогах супроти себе самого й супроти своїх товаришів Євген Коновалець не спиняється на конечності належного засвоєння собі шкільної науки. Він звертає увагу на те, що сучасне політичне положення українського народу зобов'язує морально теж кожного українського студента, а то вже й гімназиста, бути активним працівником на народній ниві; суспільно-політичні ж українські діячі не сміють бути дилетантами, неуками; вони мусять мати належні підстави політичної освіти.

А тому вже в сьомій гімназійній бері Євген Коновалець активну участь у праці таємних студентських гуртків, ціллю яких було ширити політичну свідомість й політичну освіту.

Модними були в той час і в Галичині соціялістичні кличі. Але в Євгена Коновальця не викликали вони захоплення ніколи. Саме тому, що на селі він зріс і знав наскрізь та розумів душу українського селянина, який в польському „пролетареві” бачив такого самого свого ворога, як в польському панові, а в українському інтелігентові не бачив ніякого свого „клясового ворога”, але брата; у Львові ж він зустрічався з українськими робітниками і бачив, що так само розуміють соціально-політичні проблеми й українські робітники. Соціялістична доктрина „клясової війни” була зовсім чужою українській духовості і могла тільки штучно насаджуватись серед українців при допомозі демагогії. Тому він цю чужу

доктрину рішуче відкидає і стає-завзятим, як тоді казали: народовцем. Не писання Драгоманова, Маркса, Енгельса, але політичні поеми Тараса Шевченка, ідеологічно-програмову брошуру „Самостійна Україна” та політичні видання наддніпрянської Української Народньої Партії, що друкувалися у Львові, вивчав Євген Коновалець сам і доручав вивчати, як підстави політичного знання українського інтелігента.

Проти отрути москвофільства

Спричинниками важкого політичного та економічного положення українців у Галичині були поляки. Поляки залишалися далі непримиренними ворогами національного відродження галицьких українців. Тому і вся політично – суспільна праця в користь українського народу в Галичині мусіла мати виразний протипольський характер.

Та разом з тим, вже при перших своїх кроках у громадській роботі мусів Євген Коновалець зустрітись і з другою перепорою в національному відродженні українців — з москвофільством.

Давня, історична назва українського народу „русини” задержалася в Галичині загально аж до 20-століття. Цим користувалися ті галицько-українські політики, що, втративши віру в спроможність українців самим визволитись з-під польського панування, сперлися на московську поміч і стали проповідувати національну єдність „русинів”-українців з „руськими”-москалями. Прихильниками того політичного руху, званого „москвофільством” і щедро піддержуваного царською Москвою, стало чимало тодішніх галицько-українських священиків і з їх вини хвилі москвофільської отрути стали заливати всю Галичину. Особливо міцними були впливи москвофілів в тому часі у Львівщині.,

Молодий Євген Коновалець виповідає москвофільству таку саму безпощадну війну, як і польській змові „на зніщенє Русі”. Родинні знайомства з довколишніми священиками-москвофілами використовує він зручно для того, щоб при нагоді куртуазійних відвідин кожного із них знайомитись зблизка з даним селом, підшукувати там найкращі одиниці і при їх допомозі запускати коріння для української національно-свідомої роботи, для виполовлювання москвофільського хабаззя.

„Новітній гайдамака”

Освітню працю серед українських мас починає Євген Коновалець вести вже молодим гімназистом у своєму рідному селі Зашкові, а по maturі поширює її на весь львівський повіт, додавши їй виразну політичну закраску.

В Зашкові оживлено його заходами „Просвіту”, основано при ній театральний гурток і хор, які улаштовують імпрези не тільки в Зашкові, а й по довколишніх українських селах. В селі будується гарний Народній Дім, основується споживча і кредитова кооператива, організується сильне гніздо „Сокола”. Склавши maturу,

Євген Коновалець стає секретарем львівської філії „Просвіти” і поширює таку ж працю, яку він повів у рідному селі, на весь львівський повіт. Його заходами було тоді влаштовано у Львові першу Шевченківську академію силами сільських хорів.

Та впарі з цією просвітньою роботою йде крок-у-крок і політична праця Євгена Коновальця. Як студент стає він представником студентів у Центральному Комітеті Української Національно-демократичної Партії і з рамені тієї партії організує політичну працю студентів у львівському повіті, а далі й по всій Галичині, беручи в цій праці участь не тільки як її керівник, а й як один із сірих виконавців.

В час виборів уважали поляки молоденького Євгена своїм небезпечним противником. „Новітній гайдамака” — говорили про нього поляки. Якщо ваш Євген, — казав батькові Євгена львівський староста поляк в 1911 р. — сидітиме в час виборів у Львові, то я не вишлю до Зашкова війська; якщо ж ви мені того не приобіцяєте, то я вишлю військо”. Очевидно, молодий Євген відмовився сидіти бездіяльне в час виборів у Львові і польський староста для протидіяння молоденькому українському патріотові-студентові рішився вислати до Зашкова й сусідніх сіл польську поліцію, зміцнену відділом війська.

Коли розгорілася виборча боротьба за громадську раду в Дублянах біля Львова, де була Висока Школа Агрономії, і поляки запрягли до виборчої боротьби польських студентів під особистим керівництвом відомого україножера проф. Грабського, о. Володимир Коновалець запросив у допомогу українцям свого молоденького братанича Євгена, тодішнього студента права. Поляки вибори програли і з помсти добилися того, що Євгена Коновальця було заарештовано й поставлено перед суд. У тих часах політичний процес був подією небуденною. Судом і тюрмою думали поляки залякати молодого Євгена. Але австрійський суд звільнив його від вини й кари і таким способом польська затія вийшла тільки на користь Є. Коновальцеві, бо збільшила серед українських селян його авторитет як неустрашимого борця за права українського народу, якому й польські пани не можуть нічого вдіяти.

За український університет

По зложенні іспиту зрілости, записався Євген Коновалець в 1909 р. на студії права на Львівському університеті, які закінчив в 1914 р., склавши всі іспити та перший ригороз; вибух війни та покликання його до війська вліті 1914 року перешкодили йому скласти ще два останні ригорози, щоб завершити закінчені студії дипломом доктора права.

Весь час своїх університетських студій брав Євген Коновалець живу, активну участь теж у студентському житті. А положення тоді було таке, що й на студентському відтинку йшла завзята боротьба українців проти оргій польського шовінізму. Влада в університеті була в руках поляків і шовіністичні польські професори дотримували кроку своїм землякам у протиукраїнській політиці в інших

ділянках: вони послідовно змагали до того, щоб австрійський університет у Львові повністю спольонізувати, а доступ до нього українцям якнайбільш утруднити. Українці ж вимагали, щоб основані австрійським урядом українські катедри не тільки були вдержані, але й збільшені так, щоб львівський університет або став зовсім українським, або бодай українсько-польським з однаковою кількістю катедр, а українські студенти щоб мали такий самий вільний доступ і такі самі свободи, як їх мали поляки.

На барикадах тієї боротьби українських студентів Євген Коновалець був завжди на передових позиціях: в демонстраціях, на вічах, в зударах з польськими студентами та польською поліцією.

В бурхливих демонстраціях українських студентів в липні 1910 р., коли то в зударі з польськими студентами від куль польських шовіністів загинув український студент Адам Коцко, Євген Коновалець був одним із тих, що zorganizували і провели належну відсіч польським напасникам. Із-за цього він був заарештований і разом із сто іншими українськими студентами засів на лаві обвинувачених у голосному тоді „Процесі 101 українських студентів” у Львові. Його обвинувачувала польська поліція в тому, що він вже з Зашкова виїхав до Львова на ту студентську демонстрацію з окутою залізом палицею і під час зудару з польськими студентами, озброєний тією палицею, був „головним погромником невинних польських” напасників. Але запропонований батьком Євгена на свідка жид-орендар з Зашкова зізнав перед судом, що він бачив того дня Євгена, як той їхав до Львова, але не зауважив, щоб він мав із собою залізну палицю і завдяки тому свідченню суд Євгена звільнив.

Та польські студенти були іншої думки про ролі Євгена Коновальця під час зудару та про його палицю, аніж суд, і для них теж став молодий Євген Коновалець небезпечним у політичній і в рукопашній дії „новітнім гайдамакою”.

Конечна ще — військова підготовка!

В 1912 році покликано Євгена Коновальця до військової служби в австрійській армії. Як студент відслужив він однорічну військову службу в

старшинській школі у Львові та із ступнем четаря („льойтнант”)¹ повернувся до „цивіля” кінчати перервані студії.

Військова служба звернула Євгенові Коновальцеві увагу на те, що українській молоді конечно мати теж військову підготову: можливість вибуху війни між Австрією й Росією ставала все більш реальною, а в випадку війни українці мусять мати свої військові частини. Тому **ініціює він зорганізування окремого студентського товариства для військового вишколу його членів під назвою „Січові Стрільці”**. Його ініціативу підхоплюють швидко спортивно-руханкові товариства „Січ” і „Сокіл”, які творять такі ж відділи для військового вишколу під назвою „Січові Стрільці” як секції січових і сокільських гнізд і в скорому часі вся Галичина вкривається сіткою військово – вишкільних організацій „Січових Стрільців”.

Ті відділи „Січових Стрільців” були об’єднані в трьох окремих центрах: „Січовими Стрільцями”, які творили секції при „Січах”, керував „Український Січовий Союз” при головній управі „Січей”; „Січові Стрільці”, секції „Сокола”, підлягали Головній Команді при Соколові-Батьку; а студентська частина, прийнявши назву „Січові Стрільці І.”, залишилася самостійною. Євген Коновалець не зайняв формально-провідного посту в ні одній із цих формацій; а однак всі „Січові Стрільці” визнавали його, Євгена Коновальця, душею цього руху і своїм ідейним провідником.

Найкращий взірць українського студента

Таким був Євген Коновалець в часах своїх гімназійних та університетських студій: **одним із найкращих учнів між гімназистами і студентами, а одночасно — вже від наймолодших років одним із передових борців на студентських барикадах; студентом-громадянином і студентом-бойовиком.**

Вимагаючи від інших, він старався насамперед сам бути взірцевим прикладом. І — без тіні театральщини, без крапельки жажди почестей, видних становищ, голосних похвал, а з найглибшою щирістю, найбільшою жертвенністю і

¹ В армії УНР відповідником до австрійського „льойтнанта” був ступінь „хорунжого” і тому ми зустрічаємо пояснення з часів перебування Є. Коновальця на Наддніпрянщині, що він „колишній хорунжий австрійської армії”.

подивугідною скромністю. Тому й широко була глибока пошана до нього серед всього українського студентства, серед українського селянства, яке він просвіщав, політично усвідомлював і організував, приготівляючи до великого історичного іспиту, та навіть серед старших українських політичних і суспільно-громадських діячів.

Шляхом призначення

Та не на терені галицької України, а в золотоверхому Києві призначила доля Євгенові Коновальцеві відіграти Важливу в історії всієї української нації роль. Тому туди, на схід, повела його доля своїми дивними шляхами.

З вибухом війни між Австрією й Росією покликано Євгена Коновальця до військової служби в 35-тому полку „Крайової Оборони” („Ляндвери”). Перебуваючи перший місяць із своєю частиною у Львові, він був наочним свідком формування із вишколюваних у відділах „Січових Стрільців” окремого українського військового легіону під назвою „Українські Січові Стрільці”, але перейти з загально-австрійської „Крайової Оборони” до українського легіону УСС, як цього він бажав, військове командування йому не дозволило.

Вже в першому місяці війни прийшлося Є. Коновальцеві пережити перший важкий удар: австрійська, а точніше польська поліція заарештувала його батька Михайла та стрія о. Володимира Коновальця і, хоч оба вони були загально відомими ворогами москвофільства й самої Росії, відставила обох їх до табору інтернованих у Талергофі як непевних щодо їхнього австрійського патріотизму.

У вересні 1914 р. австрійські війська відступили зі Львова в Карпати. Під час того відступу, та в час боїв у Карпатах, доводилось Євгенові Коновальцеві бачити трагедію галицьких українців, що падали жертвою польсько-мадярського шовінізму: на підставі злобних доносів місцевих польських шовіністів мадярська військова жандармерія арештувала свідоміших українських селян і зараз же їх, мужчин, жінок, а то й дітей — вішали як... російських шпигунів.

В квітні 1915 р. опинився Євген Коновалець із своєю частиною на фронтовій позиції на горі Маківці. Але не в рядах УСС-ів, що теж стояли тоді в бойових окопах на Маківці, а як старшина австрійської „Крайової Оборони”, зложеної з членів різних національностей Австро-Угорщини. В останньому тижні квітня 1915 р. російські війська повели сильний наступ на Маківку: різнонаціональна „Крайова Оборона” не видержала ворожого наступу й безладно відступила, а четар Євген Коновалець попав до російського полону.

Разом з іншими австро-угорськими полоненими перевезено Є. Коновальця до табору воєннополонених у Чорному Ярі, а опісля до великого табору полонених в Царицині, який сьогодні зветься Сталінградом.

У ЗБРОЙНОМУ ЗМАГУ ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ

„Прийде час, коли не словами будемо
з'ясовувати суть невмирущої стрілецької ідеї”.
(Полк. Є. Коновалець).

„Революція Іде...”

Вістка про революцію в Росії та про знищення царського режиму дійшла швидко й до таборів полонених в Царицині. Вслід за нею долетіла туди й вістка про створення в Україні Української Центральної Ради як уряду української держави.

Для українських самостійників, що ними були полонені галицькі українці, Українська Центральна Рада була нерозривно зв'язана з поняттям самостійної української держави, бо — чому ж мало б бути інакше, коли перестав існувати окупаційний державний апарат царської Росії і українці дістали змогу сказати вільно своє слово та самі рішати про свою долю? Їм було ясно, що Москва намагатиметься знову поневолити Україну, як тільки встановиться в Московщині якась нова влада. Значить, Україні потрібна негайно своя власна міцна армія, яка стане на кордонах відновленої української держави і своєю зброєю загородить шлях в Україну новим московським ордам.

А тому полонені галичани-українці рішили, що і їм треба ставати в ряди української армії, щоб і своїми грудьми захищати волю України. По таборах полонених почались на цю тему живі розмови, дискусії, віча.

Зразу було сподівання, що з розвалом царського режиму табори полонених будуть розпущені, а що-найменше полонених українців передасть нова влада в диспозицію уряду України — Української Центральної Ради. Та ці сподівання не справджувалися ніяк. Новий російський уряд проголосив konieczність продовжувати війну проти Центральних Держав, а в зв'язку з тим уважати й далі всіх полонених австрійської армії ворожими вояками, яких треба держати в таборах під пильним наглядом. Положення полонених українців-галичан могла змінити тільки інтервенція Української Центральної Ради. Але її, чомусь, не було. Тож запальчивіші з-поміж полонених стали одинцем тікати з таборів і прямувати до Києва, щоб там швидше стати співучасниками творення української держави.

Душею того руху серед полонених українців-галичан був 26-літній хорунжий австрійської армії Євген Коновалець. Та він бачив, що втікати з таборів полонених можна лише одинцем. А стати в ряди української армії бажали всі полонені. Тому через тих, що тікали одинцем, він передає в Київ Центральній Раді листи, в яких з'ясовує бажання полонених українців-галичан ставати в ряди армії української держави та прохання до Центральної Ради, щоб вона своєю інтервенцією добилася негайного звільнення всіх полонених українців і передання їх до диспозиції Центральної Ради.

Але й на писемні звернення, заяви й прохання ніякої відповіді від Центральної Ради не було. Супроти цього на початку липня 1917 р. Євген Коновалець вибирається сам до Києва, щоб особисто зрушити цю справу з мертвої точки.

У Києві зустрівся Коновалець з масою українського вояцтва. Це було ледве кілька днів після закінчення Другого Всеукраїнського Військового З'їзду, в якому брало участь дві з половиною тисячі делегатів українського вояцтва. Вони ще не встигли роз'їхатися до своїх частин. Крім цього, в Києві було вже створено Перший Український Полк ім. Богдана Хмельницького та формувався саме Другий Український Полк ім. Павла Полуботка. Живу діяльність серед вояцьких мас розгортало політично-військове товариство „Клуб ім. гетьмана Полуботка”. Скрізь тут, і серед вояків обох новозформованих українських полків, і серед учасників Військового З'їзду, і серед діячів Клубу ім. Полуботка видно було ентузіазм національного пробудження.

В домі братів Шеметів зустрівся Євген Коновалець з організатором військового руху, поручником, а в цивільному званні адвокатом, Миколою Міхновським та його найближчим співробітником в політичній діяльності, військовим лікарем Іваном Луценком¹. Микола Міхновський поставився з нескриваною симпатією до пляну полонених українців-галичан та висловив своє захоплення їхнім патріотизмом і почуттям соборности. Але, звернувши увагу на труднощі й перепони, з якими доводиться оце зустрічатися при затвердженні Центральною Радою самочинно формованого Другого Українського Полку ім. Полуботка, Міхновський порадив Коновальцеві добитися насамперед згоди Центральної Ради на формування української військової частини з полонених українців-галичан.

Голова Генерального Секретаріату Центральної Ради Володимир Винниченко зустрів Євгена Коновальця з його пляном зовсім холодно. Знову — військо? „Не своєї армії нам, соціал-демократам, і всім щирим патріотам треба, а знищення всяких постійних армій”²! Неприємне враження, що його викликала виголошена при тій нагоді агіткова антимілітаристична промова Винниченка, злагіднив генеральний секретар військових справ Симон Петлюра, який порадив

¹ Є. Зиблікевич: „Спомин про полк. Є. Коновальця”.

² Дослівна цитата з тогочасної статті В. Винниченка в „Робітничій Газеті”.

Коновальцеві скласти писемне з'ясування справи та приобіцяв, що справа буде полагоджена позитивно.

В Києві діяв у тому часі Галицько-Буковинський Комітет, культурно-допомогового характеру. За посередництвом того Комітету Євген Коновалець передав Генеральному Секретаріатові Центральної Ради писемний меморіал у справі перенесення всіх полонених австрійської армії української національності на територію України та створення з них окремої військової частини, яка ставить себе до диспозиції Українській Центральній Раді. З надією на скоре позитивне полагодження цієї справи Генеральним Секретаріатом Центральної Ради повернувся Є. Коновалець до табору полонених в Царицині¹.

В часі свого кількаденного перебування в Києві на початку липня 1917 р. Євген Коновалець мав змогу приглянутись зовсім зблизька отій „революції, що йде”. Він, як і багато інших тодішніх спостерігачів, помітив, що та революція несе Україні дві різні течії: національний патріотизм та соціалістичний інтернаціоналізм. Речником одної був Микола Міхновський, другої — Володимир Винниченко. Почуваннями та своїм світоглядом Євген Коновалець був повністю по стороні націоналістичної ідеології та державницької програми Миколи Міхновського. Демагогічна соціалістична фразеологія Винниченка була для духовости галицького українця зовсім чужою й незрозумілою, надто примітивною; а нерозривно зв'язаний з тим „українським” соціалізмом антимілітаризм, якщо йшлося про творення своєї власної української армії, та вперте проповідування „клясової солідарности” з московськими соціалістичними партіями викликало найрішучіші застереження. Та тільки ж, — Винниченко, а не Міхновський був головою Генерального Секретаріату Центральної Ради, тобто головою уряду української держави, та й голова Центральної Ради проф. Михайло Грушевський піддержував повністю Винниченка; а в Коновальця було глибоко вкорінене в душі почуття дисципліни й респектування своєї власної влади. В партійному ж житті він

¹ Поворот до табору полонених був конечним з двох причин. По-перше, для поїздки до Києва Є. Коновалець був одержав коротку відпустку в команді табору під порукою старшинського слова, що він повернеться до табору і Коновалець бажав додержати своєї обіцянки щоб не пошкодити іншим полоненим, а по-друге, накреслений план дії вимагав особистого контакту з рештою полонених.

ніякої участі не брав і до міжпартійних спорів мішатися рішуче не хотів, вважаючи, що це внутрішня справа персональних відносин між наддніпрянцями, до якої йому, галичанинові, мішатися не слід. А тому, хоч політичний світогляд Винниченка, а зокрема ж постава Винниченка до питання організації української армії, йому ніяк не подобалися, Коновалець рішив зберігати строгу лояльність супроти свого власного уряду. Він уважав, що й Винниченко є теж українським патріотом і вірив, що Винниченко таки відчує загальні настрої українських мас і під їх впливом закине свої безглузді соціалістичні утопії та врешті-решт піде по лінії бажань українського народу.

На службу рідній державі

Революція ішла. Вона тільки що почалася. Якими шляхами вона далі піде, які форми прибере в дальшому ході і до чого доведе — знати певно не міг ніхто. А тому й треба було бути приготованим на всякі можливості. Українцям же ж треба було конечно бути приготованими, насамперед, на можливість нового московського намагання поневолити Україну й український народ, нового намагання зберегти в Україні стан колоніального визиску Москвою. Треба було бути приготованими на таку можливість і приготованими знищити таку небезпеку в зародку. Значить, треба було насамперед змагати всіми силами до створення своєї міцної і здисциплінованої армії.

Ця вимога здавалася такою логічною, такою ясною, що її мусіла б бачити кожна думаюча людина. Тому Євген Коновалець і всі інші полонені українці-галичани були певні, що їхнє зголошення в ряди української армії, щоб служити рідній державі, буде негайно прийняте Генеральним Секретаріатом Центральної Ради і справа може йти ще тільки про технічне переведення проведеного Коновальцем плану. Те, що галичани формально могли в тому часі вважатися австрійськими громадянами, не могло мати найменшого значення як перешкода для прийняття їх в ряди української армії (з Австрією була Україна в тому часі ще в стані війни). Навпаки, це повинно було ще більш спонукувати Центральну Раду до прийняття галичан, які опинилися на Наддніпрянщині, в ряди армії та до державного апарату в Україні для заманіфестування, що відроджена революцією українська держава вважається соборною, в склад якої має ввійти теж Галичина, Буковина та Закарпаття.

На диво, спосіб думання Володимира Винниченка та його партійних колег був інакшим. В половині липня 1917 року сталася подія, яка дуже сильно захитала довір'ям до Центральної Ради серед українських патріотів, а в ряди українського вояцтва внесла дезорієнтацію, зневіру й деморалізацію. Цією подією була постава Генерального Секретаріату Центральної Ради до виступу Полуботківців. Цей інцидент виглядав коротко так:

Поруч Першого Українського Полку ім. Богдана Хмельницького, який добився офіційного затвердження Генеральним Секретаріатом Центральної Ради,

почав творитися самочинно Другий Український Полк ім. Павла Полуботка. Та затвердити його створення Генеральний Секретаріят відмовлявся, виправдуючись небезпекою інтервенції московської залоги в Києві проти Центральної Ради. Невдоволені браком відваги й рішучості в діячів Генерального Секретаріату Центральної Ради та обурені, врешті, Другим Універсалом, яким Центральна Рада 16 липня 1917 р., замість сподіваної повної незалежності української держави, проголошувала збереження державної приналежності України до Росії з мінімалістичною вимогою автономії для України в рамках федеративної російської республіки, українські самостійники – державники рішили виступити з власною ініціативою. Вночі з 18 на 19 липня полк „Полуботківців” роззброїв всі московські залоги в Києві і, опанувавши столицю України, ввів Центральну Раду завернути на шлях державного самостійництва, ставлячи себе до диспозиції Центральної Ради. Нічого не стояло на перешкоді тому, щоб Центральна Рада прийняла заклик і зірвала всякі переговори з московським „Тимчасовим Правительством” та перейшла на шлях власної самостійної політики як уряд зовсім незалежної української держави. А тим часом Генеральний Секретаріят, використовуючи довір'я „Полуботківців”, наказав підступно роззброїти їх, повернути зброю роззброєним московським залогам і під ескортою наново озброєних московських залог вислав роззброєних „Полуботківців” на фронт, а ідейних організаторів виступу „Полуботківців”, між ними й поручника Миколу Міхновського, наказав заарештувати й передати російському судівництву.

Виходило, що український уряд, що ним український загальний вважав Генеральний Секретаріат Центральної Ради, є справді — проти державної самостійності України та проти творення окремої, власної армії...

Вістка про цей неймовірний вчинок Генерального Секретаріату Центральної Ради дійшла й до таборів полонених. Але й це пробували пояснювати як вислід особливого політичного положення, в якому перебуває в сучасний момент Україна, та виявом міжпартійної боротьби. Рішення полонених українців-галичан стати із зброєю в руках на служіння рідній державі не змінилось. І коли на перший меморіал ніяка відповідь від Генерального Секретаріату Центральної Ради не приходила, рішився Євген Коновалець самому тікати з табору полонених до Києва й там особисто пильнувати поладження справи.

В вересні 1917 Євген Коновалець прибув удруге до Києва і передав Генеральному Секретаріатові свій другий меморіал у справі створення з полонених українців-галичан окремої військової формації. Але й тепер, замість сподіваної згоди, Генеральний Секретаріат видав... доручення українізованим військовим частинам не приймати в свої ряди галичан, а тих, яких вже було прийнято, негайно звільнити.

Та й це не зневірило завзятих молодих українських патріотів. Користуючись „Галицько-Буковинським Комітетом”, Євген Коновалець організує разом із своїми друзями Федором Черником, Іваном Чмолою та Романом Дашкевичем¹ в Києві при кінці жовтня велике віче галичан, ціллю якого, як подавали організатори, мало бути винесення протесту проти тодішньої політики Австрії супроти Галичини². На вічу виступив Євген Коновалець з палкою промовою, в висновку якої поставив вимогу негайного організування з українців, полонених австрійської армії, окремої військової формації, яка як складова частина армії соборної української держави була б носієм і борцем за здійснення ідеї визволення західніх українських земель з-під Австрії та прилучення їх до української держави. Віче підхопило цю думку й оформило її в рішучу вимогу до Центральної Ради: уможливити галичанам негайне творення військової частини.

І врешті невтомні заходи молодих галицько-українських патріотів під проводом Євгена Коновальця увінчалися успіхом: 12 листопада 1917 р. Симон Петлюра як Генеральний Секретар військових справ Центральної Ради передав Галицько-Буковинському Комітетові на письмі згоду Генерального Секретаріату Центральної Ради на творення з полонених українців, вояків австрійської армії, окремої військової формації, яка повинна стояти в диспозиції Центральної Ради. Галицько-Буковинський Комітет видав негайно відозву з датою 13 листопада 1917 р., підписану „Тимчасовою Головною Радою галицьких, буковинських і угорських українців”, в якій закликалося добровольців записуватися до Січових Стрільців: „Ми галицькі, буковинські і угорські українці, сини єдиного українського народу, в цей важкий час почуваючи свою відповідальність перед будучими поколіннями, не можемо бути тільки глядачами, а повинні взяти як найдіяльнішу участь у творенні

¹ В. К(учабський): „Січові Стрільці”.

² М. Матчак: „Початки Січових Стрільців”.

нового державного ладу на Україні і в закріпленні тих всіх свобод, які виборів собі український народ”.

А вже кілька днів пізніше поїхав з доручення Комітету Роман Дашкевич до недалекого табору полонених у Дарниці біля Києва і привіз перших 22 добровольців.

Остаточне видання Генеральним Секретаріатом Центральної Ради дозволу на формування військової частини з полонених українців галичан „це був перший успіх Євгена Коновальця, а разом із цим був покладений перший угольний камінь під будову всіх тих родів зброї та формацій Січового Стрілецтва на Україні, що відіграло визначну, а інколи вирішну роль в історії визвольної боротьби України в рр. 1917-19”¹.

За здорові основи української армії

У висліді кількамісячних впертих заходів галицько-українських полонених під проводом Євгена Коновальця Генеральний Секретаріат Центральної Ради дав остаточно свою згоду на організування окремої військової формації під назвою „Галицько-буковинський Корінь Січових Стрільців”. Та це не означало ніяк, що соціалістичні лідери, які керували політикою Генерального Секретаріату Центральної Ради, змінили врешті свою думку в питанні потреби організування своєї власної міцної армії. Навпаки, вони, — за виїмком єдиного Симона Петлюри, — поступаючись під тиском прилюдно поставлених вимог, рішили тим енергійніше змагати до того, щоб і галичанам, які опинилися на території Наддніпрянщини, прищепити свій соціалістичний, „антимілітаристичний” і протидержавницький світогляд, а заплановану військову формацію перетворити в розполітиковану, мітінгуючу групу. З тією метою, впарі з дозволом на організування формації, доручено ввести в тій формації всі „здобутки революції”: усунення строгої військової дисципліни, знесення військових ранг та введення принципу виборності старшин, допущення до частини окремих партійних соціалістичних агітаторів для „класового усвідомлювання стрільців” та встановлення „солдатських рад” як керівних органів військової частини. А

¹ Є. Зиблікевич: „Спомин про Є. Коновальця”

комендантом Куреня визначено не когось із галицько-українських старшин, ініціаторів формування частини, але старшину російської служби із соціалістично-партійним квитком — Ол. Лисенка.

Супроти цього, Євгенові Коновальцеві та його однодумцям стало ясным, що після закінчення боротьби за одержання згоди Генерального Секретаріату Центральної Ради на формування військової частини, їм треба звести ще важчий бій за покладення здорових основ побудови армії, а то — як виявилось в найближчих днях існування Куреня — й за душу стрільця. Бо перші тижні позначилися успіхами заходів соціалістичних діячів. „Ідея радянського устрою у війську має за собою незвичайно багато демагогічних псевдоаргументів, вона видається дуже вигідною й зовсім ясною, а передовсім незвичайно оригінальною і вповні відповідає обороні прав одиниці, які завжди видвигає революція в своїх перших днях”, — пише співучасник тих подій. — „Тому ця ідея має такий непереможний вплив на вояків — навіть патріотично настроєних. Тільки на практиці може всякий пересічний вояк наглядно зрозуміти всю шкідливість цієї ідеї для війська. Тому й не диво, що Курінь Січових Стрільців, який в грудні 1917 р. числив около 500 багнетів, а зложений був з пересічно ідейного й інтелігентного вояцького матеріялу, що цей курінь, стоячи недвозначно на ґрунті самостійности України, мимо цього приймав радянську систему”¹.

До того долучувалися й невідрадні умовини, в яких опинилися стрільці Куреня з першого дня. „Призначений Військовим Секретаріатом перший командир куреня, старшина російської служби Ол. Лисенко, мав багато якихось зайнять поза куренем у інших установах і тому в казармі бував лише рідким гостем. Стрільцями не турбувався, не подбав ні про зброю, ні одяг, ні харчування так, що стрільці ходили зразу в старому лахмітті австрійських полонених і харчувалися в Київському Етапному Пункті”².

Але Євген Коновалець і тепер не зневірюється й не капітулює. Вступивши в ряди новоформованого Куреня звичайним стрільцем, він підготовляє ґрунт для остаточної розправи з ідеями розкладу і їх носіями. Для того, він разом із своїми однодумцями, побіч відповідної праці серед тих, які вже стали стрільцями Куреня,

¹ В. К.: „Січові Стрільці”, ст. 8.

² Є. Зиблікевич: „Спомин про Є. Коновальця”.

докладає зусиль, щоб ряди Куреня збільшилися добровольцями з-поміж полонених, старшинами Українських Січових Стрільців. На початку січня 1918 р. прибула решта старшин УСС, що перебували в таборах полонених, замітно скріпивши сили однодумців Євгена Коновальця.

Вирішний бій за основи, на яких мала спиратися надалі побудова Куреня Січових Стрільців, бій за душу стрільця та взагалі за основи, на яких мала формуватися українська армія, відбувся 19 січня 1918 р.¹ Того дня відбулося віче Куреня у зв'язку з виданням 16 січня 1918 р. Центральною Радою закону, а день пізніше генеральним секретарем військових справ Поршем виконного розпорядку про демобілізацію української армії; віче повинно було передискутувати й вирішити дальшу долю Куреня. На те віче прибув сам Порш в асисті своїх співпартійців, „делегатів Всеукраїнської та Київської Ради Військових Депутатів” з Шинкарем, тогочасним комендантом міста Києва, на чолі.

Генеральний секретар військових справ Порш та його співпартійці заявили стрільцям у своїх виступах, що Курінь може існувати далі як „народня міліція”, але стрільці мусять закріпити систему „солдатських рад” і прогнати „всяких панів–офіцерів як собак”; інакше, — погрожували вони, — Курінь буде роззброєний і розв'язаний².

З зовсім іншими думками й поглядами на справу виступив на тому вічу Євген Коновалець, та один із його тодішніх однодумців, Василь Кучабський. Євген Коновалець звернув стрільцям увагу на серйозність положення, в якому опинилася Україна у зв'язку з загрозою походу большевицько–московських орд на завоювання й поновне поневолення України, пригадав відвічну правду, що тільки збройна сила є найпевнішою обороною проти ворожих агресій і то — не озброєна маса мітингуючих партійців, яка при першій серйозній небезпеці розбігнеться, хто куди, але міцна дійсною військовою дисципліною та щирим, понадпартійним патріотизмом збройна сила.

Соціялістичні діячі були зовсім певними своєї перемоги, бо сили видалися аж надто нерівними. Та вони не взяли до уваги найважливішого фактора: дуже сильного вкорінення в душах галицьких українців щирого патріотизму й респекту

¹ М. Матчак: „Початки Січових Стрільців”, Календар Червоної Калини на 1937 р., ст. 75.

² Є. Зиблікевич: оп. цит.

до дисципліни. Завдяки їм – переможцем вийшов стрілець Євген Коновалець. Вислідом гарячої дискусії було: скасування радянської системи в Курені, замінення „солдатської ради” 7-членною „Стрілецькою Радою”, компетенції якої обмежено до вирішування засадничих і політичних питань, та прийняття постанови про введення строгої військової дисципліни. Комендантом Куреня, назву якого змінено на „Перший Курінь Січових Стрільців”, обрано на місце усуненого вічем Ол. Лисенка — дотеперішнього стрільця Куреня Євгена Коновальця. Усім стрільцям роздано для підпису окремі заяви про добровільне підпорядкування себе строгій військовій дисципліні. Кількох стрільців, які не схотіли підписати заяв, усунено зі складу Куреня; партійних агітаторів викинено й заборонено їм вступ на терен Куреня.

Такий вислід вирішного зудару був дуже немилим для соціалістичних лідерів. Та вони мусіли з ним примиритися, бо й вони самі, і кожен інший, знав добре, що їхні погрози роззброїти Курінь Січових Стрільців практично нездійсними.

Зрештою, вже ледве кілька днів після тих випадків, соціалістичним діячам Центральної Ради довелося знову звернутися до Куреня Січових Стрільців, але вже не з новими вимогами „прогнати всіх панів–офіцерів”, а з проханням виступити збройно в обороні столиці перед більшовиками.

Ця друга перемога Євгена Коновальця була ще важливішою для формації Січових Стрільців та для дальшого ходу збройної боротьби українського народу в тому етапі, як перша — досягнення згоди на організування Куреня. Бо при системі, яку зразу накиннули були Куреневі соціалістичні діячі, Курінь швидко був би здеморалізувався і здемобілізувався так, як багато інших тодішніх військових частин. „Ця система, — свідчить сучасник, — зовсім зв'язувала старшин, нищила їх ініціативу й вплив і Курінь Січових Стрільців ледве чи в перших днях січня 1918 р. представляв собою яку-небудь вартість”. Щойно ставши, завдяки перемозі Євгена Коновальця на тому вічу, на шлях організації справжнього війська, Січові Стрільці змогли стати тією невмирущою слави військовою частиною, якій довелося відіграти таку велику роль у визвольних змаганнях 1918-1920 рр.

В обороні Золотоверхого Києва

Позитивні наслідки введення в Курені Січових Стрільців принципів організації справжнього війська виявилися несподівано скоро. 18 січня 1918 р. почався наступ більшовицько-московських орд на Україну, а в ночі з 28 на 29 січня — три дні після проголошення Четвертого Універсалу Центральної Ради, — у Києві вибухло більшовицьке повстання. Положення Центральної Ради стало крайньо небезпечним. І от тоді, коли численні військові частини УНРеспубліки, які перебували в тому часі в Києві, у висліді партійного розполітикування й повного знищення військової дисципліни „радянським” устроєм проголосили свій „неутралітет”, більш прихильний до більшовиків, як до Центральної Ради, то Січові Стрільці не мітингували, а однодушне, здисципліновано стали до виконання

наказу: В бій, за волю України, за золотoverхий Київ!

Гідна постава, мужність, патріотизм і бойовий запал Січових Стрільців захопили й українську студентську молодь Києва. На вістку про грізну небезпеку для Батьківщини твориться „Помічний Студентський Курінь Січових Стрільців”, в рядах якого українські наддніпрянські студенти ра́м'я об ра́м'я із своїми галицькими братами в героїському бою під Крутами гідно склали іспит найвищої любові до свого народу.

В Києві стали Січові Стрільці ядром і головною силою опору проти большевицьких повстанців. У важких кількадечних вуличних боях Січові Стрільці разом з рештками полків Богданівського й Полуботківського, що залишилися ще були після демобілізації, та з частинами Вільного Козацтва під командою самостійника Ковенка і Гайдамаками Симона Петлюри здавили виступ сильніших чисельно большевицьких повстанців і тим уможливили урядові самостійної української держави пробути в Києві в тих важливих днях, коли в Бересті закінчувалися мирові переговори з Центральними Державами. А кілька днів пізніше, коли уряд рішив відступити перед ордами Муравйова з Києва, Січові Стрільці захищали безпеку відступу і зокрема особисту безпеку членів уряду.

Сьогодні, після основної аналізи тодішнього положення й тодішніх подій, немає ніякого сумніву, що коли б не Січові Стрільці й не їхня державницько-вояцька постава в той критичний момент, то вже три дні після проголошення Четвертого Універсалу уряд самостійної української держави та Центральна Рада були б захоплені большевиками в полон і зліквідовані, уся ж Україна в кілька днів після того була б опанована большевиками. Оборона Києва перед большевицькими повстанцями дала урядові Української Народньої Республіки змогу довести до успішного закінчення мирові переговори з Центральними Державами й підписати Берестейський мир, відступити пляново з Києва, зорганізувати успішний спротив большевицькому наступові і в короткому часі знову повернутися переможно до столиці. Безвиглядне, — як заявив був Винниченко, — положення Української Народньої Республіки врятував із своїми Січовими Стрільцями Євген Коновалець.

При повороті уряду і військ Української Народньої Республіки до столиці, три тижні після відступу, першими ввійшли в Київ частини Січових Стрільців під командою отамана Євгена Коновальця.

В обличчі державного перевороту

Ми відмітили вже, що Євген Коновалець був рішучим противником ведення серед вояцтва партійної пропаганди та втягання вояків, а то й цілого війська до партійної політики й міжпартійної розігри. Він твердо й послідовно стояв на становищі, що армія мусить бути весь час тільки збройним ра́м'ям народу в його оборонній боротьбі проти ворожих агресій і стояти в розпорядженні лишень уряду української держави. А тому Євген Коновалець з однієї сторони — прогнав з казарм Куреня Січових Стрільців всіх партійних агітаторів, що їх насилали вперто

соціал-демократи й соціал-революціонери за благословенням їхніх партійних лідерів, членів Генерального Секретаріату Центральної Ради, а з другої — строго зберігав повну лояльність супроти уряду Української Народньої Республіки, зложеного виключно із соціалістів, не дивлячись на те, що діяльність тих соціалістичних діячів на постах державних міністрів йому ніяк не подобалася. „Хоч як боляче відчували ми їхню нехоть до нашої ідеї самостійної та незалежної української держави, — писав Є. Коновалець, — а проте ми не зневірювалися в них. Швидко ми були примушені ставитись критичніше до діяльності діячів Центральної Ради, бо бачили наглядно, що їхня політика вводить у краю замість ладу щораз більшу анархію, яка не тільки виключає організацію війська, але веде державу до неминучої руйни”¹.

Але й ця критична постава до політики Центральної Ради не змінила рішення таки зберігати лояльність супроти Центральної Ради і її Генерального Секретаріату як законного уряду Української Народньої Республіки. Тому, коли до Є. Коновальця дійшли вістки про підготовлюваний гетьманський переворот, він негайно остеріг перед ним діячів Центральної Ради: Лизанівського, Чечіля, Шрага, а далі й самого голову Центральної Ради проф. М. Грушевського. Та проф. М. Грушевський запевнив його, що ніякої небезпеки для Центральної Ради і її Генерального Секретаріату немає. „Лише ця виразна й категорична заява голови Центральної Ради була причиною, що напад німців на будинок Центральної Ради 28 квітня заскочив нас неприємними”, — свідчить полк. Євген Коновалець². На вістку про арештування німцями кількох міністрів Центральної Ради полк. Є. Коновалець зарядив воєнне поготівля, дожидаючи наказів Генерального Секретаріату. Січові Стрільці були готові виступити в обороні уряду УНРеспубліки проти німців. Але з Генерального Секретаріату Центральної Ради ніякого наказу до виступу не було. Коли ж полк. Коновалець поінформував Генеральний Секретаріат про збройну підготовку російських, добровольців до перевороту і висловив готовість Січових Стрільців обеззброїти російських добровольців, заки вони виступлять, то військове міністерство Центральної Ради категорично спротивилось тому.

¹ Полк. Євген Коновалець: „Причинки до історії української революції”, ст. 5.

² Полк. Євген Коновалець: Оп. цит. ст. 6.

Така постава уряду й президії Центральної Ради дезорієнтувала Січових Стрільців і вони були змушені бездіяльно придивлятися до ходу подій. Остання шанса для Центральної Ради була в моменті проголошування факту довершеного державного перевороту на Софійській площі: якраз тоді проходив туди із своєю сотнею скорострілів сот. Федь Черник і якщо б хтось із компетентних діячів Центральної Ради дав був йому наказ до збройної інтервенції, то гетьманський переворот був би в зародку повністю зліквідований. Але такого наказу не було. Соціалістичні діячі виявилися зовсім нездібними не тільки до державного будівництва, але й навіть до власної оборони.

Того ж таки дня, коли відбувся державний переворот, гетьман запросив до себе полк. Євгена Коновальця як командира Січових Стрільців і запропонував йому, щоб Січові Стрільці перейшли в його службу, офіційно визнавши нову владу. Полк. Євген Коновалець відповів, що стрілецьтво є дисциплінованим військом, яке зробить так, як йому скаже його командування; що Січові Стрільці не мішаються до політики і їхнім завданням є служити рідному краю, підчиняючись його правовому урядові; що для Січових Стрільців тим правовим урядом України була досі Центральна Рада і що Стрілецьке військо не може через ніч переходити з табору до табору лише тому, що хтось ставить їх перед доконаний факт і, що Стрілецьтво є докраю схвильоване методою переведення перевороту та засобами, якими він, гетьман Скоропадський, користувався для перевороту. Від себе особисто полк. Є. Коновалець висловив побоювання, що виступ Скоропадського буде початком великих лих для України. „Не дивлячись на те, що Січове Стрілецьтво як революційна військова організація утратило віру у вартість Центральної Ради, все ж, бажаючи рятувати її авторитет у широких народних масах, перед замахом, що йшов виразно з боку суто московської реакції, воно шукало в перших днях нових подій шляхів для зліквідування гетьманського перевороту. Тим треба пояснити відмову Січових Стрільців на пропозиції гетьмана і німців”¹.

З огляду на відмову Куреня Січових Стрільців визнати уряд гетьмана Павла Скоропадського, казарми Куреня були негайно після гетьманського перевороту оточені сильними німецькими військовими частинами. В такій ситуації, не маючи

¹ Полк. Є. Коновалець: „Причинки”, ст. 8.

ніяких наказів ані інструкцій Центральної Ради, щоб ставити будь-який спротив, Курінь Січових Стрільців постановив скласти зброю й розформуватися. Діючою після розформування Куреня залишилася тільки Стрілецька Рада.

А тимчасом гетьманська влада в Україні закріплювалася. Почала з доручення гетьмана творитися регулярна українська армія. Тільки ж, гетьман вже при переводженні державного перевороту сперся не на якусь із українських партій, або політичних організацій, а на російський шовіністичний і до українства ворожо настроєний „Саюз Земельних Собственников” (з-українська званий „Союз Землевласників”) і в висліді того, всі керівні посади в державній адміністрації та в новоствореній українській армії опинилися відразу в руках членів того Союзу, або людей, вказаних тим Союзом. Було очевидним, що від такого стану не могло бути користи справі української державности, бо ж ці фахові, але явно ворожі державній самостійності України міністри й урядовці не змагатимуть до закріплення державної самостійності України, ані чужі, а то й ворожі українській справі старшини не надихнуть українським патріотизмом вояцтва організованої ними української армії, хоч з фахово-військового боку їхня праця була дуже гарна. А тому обов'язком кожного українського патріота стало — протидіяти такому розвоєві відносин в Україні.

З метою протидіяння шкідливому напрямкові політики гетьманського уряду створився з представників усіх тодішніх українських партій окремий Український Національно-Державний Союз, презваний згодом на „Український Національний Союз”. Але, коли представники соціалістичних партій в Національному Союзі вважали, що завданням українських патріотів у тогочасній ситуації має бути послідовна критика й опозиція до гетьманського режиму, то Євген Коновалець станув на іншому становищі. Він поставив вимогу до всіх українських патріотів: протидіяти шкідливому напрямку політики гетьманського уряду таким способом, щоб іти усім у державний апарат і відсувати з нього крок за кроком росіян, ворогів державної самостійності України, та скеровувати політику гетьманського уряду на властивий шлях самостійницького державного будівництва. Згідно з цим, він, як військовик і комендант розв'язаного Куреня Січових Стрільців, заявив бажання старатися про дозвіл гетьмана на поновне формування Куреня СС, щоб тим способом протидіяти зростові сил і впливів московських добровольчих дружин.

Проект Є. Коновальця щодо відновлення військової формації Січових Стрільців за згодою гетьмана зустрівся з апробатою всіх членів Українського Народнього Союзу¹.

Маючи цю моральну згоду опозиційних до гетьманату кругів колишньої Центральної Ради, Є. Коновалець зголосив гетьманові, чотири місяці після розв'язання Куреня Січових Стрільців, бажання відновити цю військову формуцію. Тільки ж, — згадує про той момент сам полк. Є. Коновалець, — „декляруючи урядові української держави бажання знову творити Січове Стрілецтво, я спершу сам, а пізніше і делегація Січових Стрільців з Білої Церкви, заявили й виразно це підкреслювали, що Січові Стрільці будуть вірні гетьманській владі, якщо вона буде боронити самостійної і від нікого незалежної української державности”².

Гетьман прийняв пропозицію полк. Є. Коновальця відновити військову формуцію Січових Стрільців. Застереження полк. Є. Коновальця та представників Стрілецтва визнав гетьман самозрозумілими і заявив у відповіді на ті застереження, що він для того й перебрав державну владу в Україні в свої руки, щоб рятувати українську державність та її самостійність. Намовам та інтригам російських кругів, які намагалися не допустити до відновлення Куреня Січових Стрільців, уляг гетьман лише настільки, що місцем постою для Січових Стрільців визначив не Київ, як цього бажали Січові Стрільці, але містечко Білу Церкву.

Тримісячне перебування у Білій Церкві було використане Куренем під керівництвом його командира полк. Є. Коновальця з максимальним вкладом сил для досягнення незвичайно великих обсягів технічно-військового вишколу й морального підйому. Задемонструвати ті обсяги прийшлося Січовим Стрільцям в несподівано скорому часі і в зовсім несподіваній обстановці.

Гетьман Скоропадський хотів щиро добра своєму краєві. Але, оточившись міністрами та урядовцями з шовіністично-російських кругів, він все більш хилився до концепції повернення російської імперії, в складі якої мала б бути й Україна і врешті проголосив злочасну „Грамоту гетьмана” з датою 14 листопада 1918 р. про злуку України з Московщиною в єдину „Російську державу”.

Полк. Євген Коновалець, визнавши владу гетьмана, намагався всіма силами

¹ Полк. Є. Коновалець: „Причинки”, ст. 10.

² Там же, ст. 11.

відтягнути гетьмана від про-російської політики, шкідливої для справи української державности, а одночасно докладав усіх зусиль, щоб здержати діячів колишньої Центральної Ради від драстичних виступів проти гетьмана й притягнути їх до позитивної праці в державному апараті гетьманської влади для розбудови державно-національного життя українського народу. З тією метою він піддержував весь час безперервно живий контакт з опозиційним до гетьманського уряду Українським Національним Союзом і разом з тим – як тільки міг часто відвідував гетьмана і пригадував йому konieczність ведення урядом гетьмана державницько-самостійницької політики. І навіть ще в день проголошення „Грамоти гетьмана” про федерацію, коли Стрілецька Рада прийняла була вже рішення про збройний виступ проти гетьманського уряду, полк. Є. Коновалець на власну руку пішов ще раз до гетьмана з апелем, щоб той завернув з пагубного шляху. Полк. Є. Коновалець поставив тоді гетьманові такі вимоги: 1. відкликання маніфесту про федерацію з Росією; 2. скликання національного конгресу при участі всіх українських політичних партій та організацій; 3. розформування російських добровольчих військових відділів; 4. перенесення Куреня Січових Стрільців з Білої Церкви до Києва. Разом з вимогами полк. Є. Коновалець дав гетьманові запевнення, що в випадку сповнення тих вимог Січові Стрільці дадуть гетьманові повну моральну та збройну піддержку.

І тільки, коли гетьман відмовив, заявивши, що він не в силі вже завернути своєї політики, визначеної універсалом про федерацію з Росією, полк. Є. Коновалець рішився остаточно на збройний виступ проти гетьманської влади. Про своє рішення він попередив гетьмана, заявивши йому, що універсалом про федерацію з Росією гетьман звільнив Січових Стрільців від вірності йому як гетьманові української держави.

Збройний виступ проти гетьманського уряду грозив братовбивчою війною. На щастя, так воно не сталося. Зорганізована гетьманом з українців Сердюцька Дивізія на вістку про повстання відмовилася виступати в бій проти повстанців і в вирішному бою під Мотовилівкою проти Січових Стрільців станули не їхні брати-українці, вірні гетьманському режимові, а тільки 3.000 російських білогвардійських добровольців, які ішли в бій не в обороні гетьмана і самостійної української держави, але в обороні політичного стану дальшого панування Москви над Україною. Від куль Січових Стрільців під Мотовилівкою 18 листопада 1918 р. впало 600 російських чорносотенців. Українське вояцтво, зорганізоване гетьманом в Сердюцькій Дивізії, зберегло й на далі невтральність, а по зайнятті повстанцями Києва добровільно стало в ряди формації Січових Стрільців, яка з куреня, а потім полку розрослася в ході повстання, та по його успішному закінченні, в Корпус Січових Стрільців.

Із самим гетьманом Скоропадським шукав полк. Є. Коновалець злагоди ще навіть тоді, коли збройний спротив гетьмана догоряв і перемога повстання була вже зовсім очевидною. Та з особистої зустрічі з гетьманом повернувся полк. Є. Коновалець і цим разом з нічим, „переконавшись, що воля генералів Долгорукова,

Келера і Кірпічова (широковідомих тоді запеклих ворогів української державности), а не гетьмана, була в той час рішальною”¹.

„Через Київ до Львова!”

У тому самому часі, коли на Наддніпрянщині доля гетьманату входила в вирішну стадію, в Галичині почалась польсько-українська війна. До гетьмана української держави прибула делегація уряду Західньої України, прохаючи збройної допомоги проти польських імперіялістів. Гетьман особисто поставився із співчуттям до долі західніх українців. Та російське оточення, на яке спирався гетьман, вважало, що Наддніпрянська Україна, як частина Росії, не повинна вмішуватись до спору за „по-австрійську спадщину”. Тому гетьман висунув пропозицію, щоб на допомогу галицьким українцям відійшли з Наддніпрянщини — Січові Стрільці, при чому й їх відхід до Галичини на протипольський фронт повинен був виглядати на „самовільний перехід”. Згідно з тим пляном, гетьман мав дати Січовим Стрільцям наказ перебрати охорону західньою кордону здовж Збруча, а Січові Стрільці, прибувши над Збруч, повинні були вже без наказу чи формальної згоди гетьмана, перейти з усією зброєю до Галичини.

Але Стрілецька Рада, яка повинна була вирішити питання, чи „Окремий Загін Січових Стрільців” має залишити Наддніпрянщину й перейти в Галичину, — відмовилася залишати Наддніпрянщину. На цій нараді була делегація уряду Західньої України в особах д-ра О. Назарука й д-ра С. Шухевича, та Симон Петлюра як представник Українського Національного Союзу. Полк. Є. Коновалець, а з ним і вся Стрілецька Рада стали на становищі, що „шлях до вільного Львова веде через вільний Київ”; а що над Києвом як столицею самостійної української держави нависла саме дуже серйозна небезпека, то й обов'язком січового стрілецтва в такий момент є — стати насамперед на сторожі волі Києва. З'ясовуючи своє становище на Стрілецькій Раді, полк. Є. Коновалець звернув увагу на сучасну політичну ситуацію, яка зумовляла те, що без збереження самостійности наддніпрянської української держави годі думати про збереження самостійности Західньої України: капітуляція центральних держав і вибух

¹ Полк. Є Коновалець: „Причинки”, ст. 18.

революції в Австро-Угорщині й Німеччині заохотять московських большевиків до походу проти України і, якщо б їм вдалося захопити в скорому часі Наддніпрянщину, то вони не спиняться на Збручі і тоді Галичина, взята в два вогні між Польщею й большевицькою Москвою, встоятись не зможе. Крім цього, — хоч як парадоксально воно виглядає, коли брати до уваги територіальну величину й кількість населення обох частин України, — сили Загону Січових Стрільців для Галицької Армії вирішного значення мати не зможуть, а на Наддніпрянщині в сучасних умовах Загін Січових Стрільців являється хребтом регулярної української армії і тому й роля його на Наддніпрянщині матиме вирішальний вплив на дальший хід подій. Про те, щоб наддніпрянську українську державу міг захистити перед большевиками гетьман, не могло бути й мови, бо зложений з росіян уряд гетьмана своїми „карательними отрядами” в соціальній ділянці та протиукраїнською політикою в національній ділянці підірвав зовсім авторитет гетьмана серед українських мас. У висліді того населення не дало б гетьманові належної піддержки в боротьбі проти большевиків, а опертя гетьмана на російські добровольчі дружини мусило бути однозначним з ліквідацією самостійної української держави й поверненням України до стану провінції російської імперії.

Тож, коли стало ясным, що в однаково грізній, смертельній небезпеці опинилися Львів і Київ, полк. Євген Коновалець, а з ним і все січове стрілецтво поставили на першому місці долю Києва і рішили кинути своє життя у вир боротьби за волю Києва.

Проти анархії та отаманії

Знищивши в зародку, та виполовши з корінням анархію та отаманію в Курені Січових Стрільців, полк. Євген Коновалець рішив повести безкомпромісову боротьбу проти тієї грізної язви, яка підточувала основи армії УНР взагалі.

Перш за все, вже на самому початку підготовки до протигетьманського повстання полк. Є. Коновалець подбав про те, щоб до складу пропонованої Директорії, як майбутнього уряду Української Народньої Республіки, увійшов Симон Петлюра, єдина людина серед тодішніх соціалістичних лідерів, яка мала належне розуміння для ролі армії. У грудні 1917 р. та в січні 1918 р. С. Петлюра з власної ініціативи організував Загони Гайдамаків, як регулярні частини української армії, для охорони України перед московськими большевиками в той час, коли всі інші його тодішні партійні колеги були відвертими ворогами „мілітаризму” й докладали всіх зусиль для ліквідування регулярної української армії. Після гетьманського перевороту Володимир Винниченко і далі вважався проводирем українських соціалістів, а тому й він саме очолив на вимогу соціалістичних партій опозиційний до гетьмана „Український Національний Союз”. Він же, Винниченко, був особистим ворогом Симона Петлюри й рішуче противився тому, щоб до проводу „Українського Національного Союзу” і до запланованої Директорії УНР входив теж Симон Петлюра. Та полк. Євген Коновалець стояв при своїй вимозі

щодо участі Симона Петлюри в складі Директорії твердо і В. Винниченко, який був зовсім свідомий того, що без участі Січових Стрільців протигетьманське повстання ніяких виглядів на успіх не має, скорився вимозі полк. Є. Коновальця. Винниченко — як це він сам подає у своїх споминах — був „примушений домаганням Січових Стрільців, єдиної нашої опорної сили, закликати й Симона Петлюру до повстання”, а точніше — погодитись на участь Симона Петлюри в складі Директорії УНР.

Таким способом, полк. Євген Коновалець своєю рішучою обороною Симона Петлюри вирішив те, що на становищі Головного Отамана військ Української Народньої Республіки, а пізніше й на становищі голови уряду УНРеспубліки став безкомпромісний самостійник і антибольшевик Симон Петлюра, а не „антимілітарист” і антидержавник Винниченко, Порш, чи хтось інший із тодішніх соціалістів, яких увесь час мучило питання: „А чи не мають таки большевики більше рації, як ми”. Із-за цього вони шукали весь час порозуміння з московськими большевиками.

Але й те, що на пості Головного Отамана військ Української Народньої Республіки після протигетьманського повстання став Симон Петлюра, не розв'язало ще болючої проблеми анархії та отаманії в армії УНР. Симон Петлюра все ще залишався членом соціал-демократичної партії, провідником якої був Володимир Винниченко. В'язаний партійною дисципліною, Петлюра мусів підчинятися, часто навіть проти власного переконання, політичним директивам партії. А директиви ці у військовій ділянці сприяли і ширенню анархії і отаманії в армії. Вже під час протигетьманського повстання потворилися в Україні різні повстанські загони, організовані не військовими командирами під керуванням одної головної військової команди, але партійно-політичними діячами. А що й сам Володимир Винниченко хитався весь час між большевизмом і антибольшевизмом і в час протигетьманського повстання заключив був без відома несоціалістичних партій, членів Українського Національного Союзу, договір про співпрацю з большевиками, то й зрозуміло, що тим більше серед низових соціалістичних діячів границя між ворожістю й приязню до большевиків надто часто губилася.

У висліді такого стану потворилися самостійні повстанчі загони отаманів Зеленого, Шинкаря, Соколовського, Ангела, Григор'єва, Волоха, Божка, Оскілка та інших, які головну увагу звертали не на військове діло, а на партійне політиканство. Тому, хоч в час протигетьманського повстання і в перших тижнях після нього армія УНР начисляла до триста тисяч озброєного люду, то вартість тієї армії під військовим і політичним оглядом була дуже проблематична. Це й виявилось уже в найближчих місяцях.

Полк. Євген Коновалець був рішуче проти такої методи організування армії на засаді партійного довір'я або недовір'я до даного отамана, залишаючи при тому отаманові повну свободу, без підпорядкування строгій військовій дисципліні в одностайній організаційній структурі. Звертаючи пильну увагу на зберігання здорових основ побудови армії, він, насамперед, здержує наплив добровольців до

Січових Стрільців, що з Куреня вирости швидко в Дивізію, а далі в Корпус силою кругле 20 тисяч вояків (званий зразу „Осадний Корпус отамана Коновальця”, а від січня 1919 „Корпус Січових Стрільців”). Коновалець вводить в усіх частинах Корпусу організаційний лад та тверду військову дисципліну, усуваючи весь хиткий елемент. Цю методу радить полк. Коновалець Симонові Петлюрі, як Головному Отаманові військ УНР, застосувати до всієї армії УНР: здержати мобілізацію, охопити всі існуючі частини одностайною організаційною структурою, заступити політикуючих партійних „отаманів” фаховими військовими старшинами, прочистити всі частини від хиткого елемента і в цілій армії завести строгу військову дисципліну. На жаль, ці вимоги полк. Коновальця не знайшли потрібного розуміння в членів Директорії і система отаманії збереглась й надалі. „Армія, — свідчить співучасник тих подій, ген. М. Безручко, — організується й формується без усякого пляну й без усяких підстав. Формують частини активніші особи, які, зібравши певний гурток людей навколо себе, отримують пізніше санкцію уряду й стають Н-ною частиною... Сваюля й отаманія у війську часто зводила нанівець усякі пляни командування. До цього ще стремління кожного політичного угруповання мати свою частину — викликало остаточний розбрат у війську”¹.

Крайню шкідливість такої системи побачили щойно тоді, коли більшість партійних „отаманів” зрадила уряд Української Народньої Республіки й перейшла на сторону большевиків, бо їм — не подобалась „партійна лінія” керівників УНР і із 300-тисячної армії залишилося вірними урядові УНР заледве 30 тисяч вояків, з чого половину становив Корпус Січових Стрільців...

До внутрішньо-політичних справ полк. Євген Коновалець намагався не вмішуватися самому і тим більше держати осторонь політики формацію Січових Стрільців. Але тодішня політична дійсність в Україні змушувала і полк. Є. Коновальця, і формацію Січових Стрільців бодай якоюсь мірою таки встрявати й у позавійськові справи. Тим більше, що втягав їх туди сам уряд УНР. Так вже Центральна Рада і її Генеральний Секретаріат при своєму першому відступі з Києва в перших днях лютого 1918 р. й аж до свого повороту до Києва призначили Курінь Січових Стрільців охороною Центральної Ради і її окремих членів, вважаючи Січових Стрільців найповнішою та найбільш здисциплінованою

¹ Ген. М. Безручко: „Січові Стрільці в боротьбі за державність”, ст. 81.

частиною армії УНР. Таке саме завдання дала формації Січових Стрільців від самого початку підготовки до протигетьманського повстання й Директорія УНР. По здобутті Києва в грудні 1918 р. частинам Січових Стрільців доручено теж нагляд над безпекою й порядком у столиці, тобто поліційні завдання, призначивши полк. Є. Коновальця комендантом міста Києва. Міністри уряду УНР, не маючи власного справного адміністративного апарату, відсилали до Січових Стрільців для полегдження навіть такі справи, які ані з військовістю, ані навіть з поліцією нічого спільного не мали. Так змушений займати слово теж у позавійськових справах, полк. Коновалець вимагав послідовно заведення ладу й порядку на місце неладу й анархії теж в усіх інших ділянках державно–національного життя. В поліційній ділянці він вимагав ліквідації кількох паралельних політично–слідчих поліційних установ, що їх творила кожна партія і кожен „отаман” для себе, а заведення на їх місце одностайної і єдиної державної політичної розвідочно–слідчої установи, яка звернула б свою увагу не на противників тієї чи іншої української партії, як це робилося, але на ворогів української державности. Свободу діяльності всіх ворогів української державности радив обмежити настільки, наскільки це вимагали безпека й інтереси української держави в часі війни. На жаль, і тут, як і в військовій ділянці, зустрівся Коновалець з непереборним спротивом соціалістичних партійних діячів, для яких свобода була однозначна з анархією.

Особливо турбувався полк. Коновалець в той час браком ясного плану державної праці в самих членів Директорії. Лихом було не тільки те, що внутрі самої Директорії виявилися дуже глибокі та яскраві різниці думок, але й у тому, що в них не було конечної в таких випадках толеранції думки одного супроти одного. Не вироблено було такої системи дії, при допомозі якої після обміну думок було б приймано завжди як обов'язуючу одну постанову. В такій ситуації, де кожен із членів Директорії вперто відстоював свій погляд і видавав свої власні доручення, не оглядаючись на доручення й напрямні праці інших членів Директорії, збільшувався загальний хаос і дезорієнтація.

Головою Директорії був В. Винниченко і він з того титулу повинен був унапрямувати державну політику й державницьку роботу, але саме він весь час виявляв найбільші хитання між пляном згоди з більшовиками в ім'я поширення більшовицької революції по всій Європі і пляном політично–мілітарного союзу з капіталістичною Францією для ліквідування більшевизму навіть на терені Росії. Так само в ділянці соціального ладу в Україні — від пропозиції введення комуністично–більшовицького ладу до проекту системи „соціалізованого капіталізму”.

Думаючи державницькими категоріями, полк. Є. Коновалець розумів, що врятувати українську державу перед загальною анархією, яка розвалювала її з нутра, та перед грізною агресією московських більшовиків, „білих” москалів та поляків з-зовні, може тільки міцна влада. Чуючи весь час виправдування Винниченка, що він не в силі вести позитивну державотворчу працю, бо не має

піддержки з боку українських військових кругів, полк. Є. Коновалець, в порозумінні із Стрілецькою Радою, запропонував Володимирові Винниченкові через д-ра Осипа Назарука перейняти диктаторську владу, даючи при тому рішуче запевнення, що в такому випадку Січові Стрільці повністю піддержать його, безоглядно йому підпорядкуються й будуть йому помагати в переведенні його політичної і соціальної програми. При одній умові, — що Винниченко твердо стоятиме на сторожі самостійности української держави. На диво, Винниченко тієї пропозиції, яка давала йому повну свободу дії для реалізування власної політичної і соціальної програми, не прийняв, а в своєму, кілька років пізніше написаному творі „Відродження нації”, згадуючи цю пропозицію полк. Коновальця, називає її „шантажем отаманщини й вислідом розгублености та безпорадности”.

Після відмови Винниченка взяти в свої руки повноту державної влади та відповідальности, яка з цього випливає, полк. Є. Коновалець, знову ж за порозумінням із Стрілецькою Радою, звернувся з такою самою пропозицією до Симона Петлюри, відомого із своєї здецидованої ворожости до Москви й большевицького ладу. Але й Симон Петлюра не хотів ще тоді брати на себе повноти відповідальности. Тоді Стрілецька Рада висунула третій проект, — щоб усю державну владу перебрав у свої руки тріумвірат у складі: Симон Петлюра, полк. Євген Коновалець і полк. Андрій Мельник. Симон Петлюра годився на те тільки при умові, що на це погодяться добровільно не лишень всі інші члени Директорії, але й проводи всіх українських політичних партій. Супроти цього, третю пропозицію взято на обговорення т. зв. „державної наради” в Києві в дні 16 січня 1919 р., учасниками якої були, крім членів уряду, теж представники політичних партій та організацій. Ясно, що в атмосфері партійної демагогії провести таке рішення було неможливо і представники Стрілецької Ради свою пропозицію відкликали.

Замість схвалення проекту тріумвірату, „державна нарада” винесла постанову про покликання полк. Євгена Коновальця до складу Директорії як її шостого члена. Та для полк. Коновальця і Стрілецької Ради було очевидним, що заступлення пропонованого тріумвірату, всі три члени якого мали повне довір'я один до одного та були зовсім близькими своїми політичними поглядами, шестичленною Директорією не могло означати закінчення противоріч у поглядах та діяльності уряду, тому полк. Є. Коновалець від участі в шестичленній Директорії відмовився.

Сам полк. Євген Коновалець говорить про це в своїх „Причинках до історії української революції” так: „Представники стрілецтва звернули вже тоді рішучу увагу на хаос, який тоді творився й ріс, остерігали перед усякого роду експериментами та вказували на необхідність ясности й твердості як у внутрішній так і в закордонній політиці Української Народньої Республіки. Те саме повторив я на офіційному прийнятті у Винниченка для представників партій та великих організацій. Винниченко зрозумів цю мою промову як виступ проти його особи та зараз же після цього приступив до мене з докорами, питаючи, чому саме виступаємо ми проти нього. Я зазначив йому, що ми не виступаємо проти окремих

членів Директорії, але проти політики цілої Директорії, яка веде Україну до катастрофи”¹.

В обороні гідності і чести народу

Свідомість неминучої страшної катастрофи не зламала однак морально полк. Євгена Коновальця й не заставила його капітулювати. Те, що сказав він у наведений нами вище цитаті, — зробити все можливе, щоб і в найважчій ситуації врятувати гідність і честь народу, — розумів він не як порожню фразу, а як рішучий наказ обов'язку щодо батьківщини. Тому, хоч у час важкої проби десятки „отаманів” або проголошували неутралітет у війні України проти московських большевиків, або навіть переходили на сторону ворога проти уряду Української Народньої Республіки, членами якого були їхні ж партійні колеги, полк. Євгенові Коновальцеві ніколи й на думку не приходило піти їхнім слідом. На стійці в боротьбі, в обороні гідності і чести народу він стоїть непохитно. За весь період українсько–московської війни в 1918-20 роках Січові Стрільці полк. Є. Коновальця залишались і під військовим, і під політичним оглядом найповнішою частиною армії Української Народньої Республіки.

Проти партикуляризмів

Почуття соборності міцне в українців усіх частин української території. Але, різне політичне положення східної та західної частини України викликало в політичних діячів обох тих частин, у критичних моментах важкого положення, концепції і рішення, що мали характер партикулярного патріотизму. Найяскравішими прикладами такої партикулярної політики в час визвольних змагань 1918-20 рр. були: а) договір з Денікіним Командування Української Галицької Армії та б) Варшавський договір уряду Української Народньої Республіки, підписаний східно–українською частиною всупереч протестам західно–української частини уряду УНР.

Полк. Євген Коновалець був рішучим і послідовним ворогом всякого партикулярного патріотизму і з ним послідовно боровся. Коли в момент проби, в

¹ Полк. Є. Коновалець: „Причинки”, ст. 25.

час, як йому треба було вибрати між боротьбою за Львів, або боротьбою за Київ, він поставив на першому місці боротьбу за Київ, то це не означало ніяк, що він перекидається на партикулярного патріота Східної України, відмовившись від журби за долю західної частини батьківщини. Своїм історичним рішенням він тільки визначив мірило важливості справи обох частин України в аспекті єдиної, соборної української держави в тогочасній ситуації. Тож, відмовившись відійти з Куренем Січових Стрільців до Галичини, бо важливішим завданням в тодішній ситуації вважав оборону самостійності наддніпрянської української держави, полк. Є. Коновалець не тільки не зірвав контактів з урядом та військовим командуванням Західно-Української Народної Республіки, а навпаки, скріпив з ними ділові зв'язки і їх весь час дружньо вдержував.

Піддержку збройній боротьбі братів галичан виявив полк. Є. Коновалець зокрема доставою зброї Українській Галицькій Армії. Бездоганне функціонування адміністративного апарату формації Січових Стрільців дало їм змогу перебрати в своє посідання із запасів колишньої російської армії стільки зброї й амуніції, що Січові Стрільці не лише стали найкраще озброєною частиною армії УНР, але й були спроможні відправити ще деяку частину зброї Українській Галицькій Армії, яка незвичайно сильно відчувала брак зброї. Організовані полк. Є. Коновальцем постійні транспорти зброї, амуніції, сукна, саперного й санітарного добра були для УГА найбільш потрібною допомогою.

Крім цього, полк. Коновалець звернув увагу й на можливість взаємної допомоги обох армій в людях. З тією метою він висунув плян обміну персональним складом військових частин: певна кількість наддніпрянців, вояків армії УНР, повинна була відійти до складу УГА, а на їх місце, в заміну, мала прийти відповідна кількість вояків УГА. Таким способом, у спільній боротьбі, рам'я об'єднання галичан і наддніпрянців в обороні самостійності обох частин Батьківщини повинна була міцніти духовна єдність обох віток українського народу. В пляні такої акції вислав полк. Коновалець до Галичини в грудні 1918 р. із складу Корпусу Січових Стрільців одну бригаду, зложену із самих наддніпрянців, а в заміну за неї прибуло з Галичини до Січових Стрільців дві тисячі вояків-галичан. Такий обмін відбувався в менших розмірах теж пізніше. Із полк. Дмитром Вітовським, що був душею Листопадового зриву у Львові та військовим міністром західно-українського уряду, був полк. Євген Коновалець весь час у живому діловому контакті та в щирій особистій дружбі.

Особливо важливим посередником єднання галичан із наддніпрянцями стали полк. Є. Коновалець і його Січові Стрільці тоді, коли УГА перейшла Збруч, щоб разом із наддніпрянською армією УНР визволяти від московських большевиків Київ.

У дуже важкому політично-моральному положенні опинилися Січові Стрільці тоді, коли командування УГА, щоб рятувати спаралізовану жахливою епідемією тифу армію, заключило сепаратний договір неагресії із Денікіним. Полк. Коновалець навіть не був поінформований про переговори. Довідавшись про

підписаний договір УГА із Денікіним, полк. Є. Коновалець рішуче відсепарувався від нього і стану війни між Корпусом Січових Стрільців та російською армією Денікіна ніколи ні на хвилину не припинив. Та й командування армії Денікіна із своєї сторони в договорі із УГА про перемир'я виразно виключило з засягу того договору „Корпус Коновальця”. Корпус Січових Стрільців залишився й після договору УГА з Денікіним головною збройною опорою Директорії УНР. Однак з боку наддніпрянців посипались теж на Січових Стрільців закиди „зради”.

В тій незвичайно важкій, під політично-моральним оглядом, ситуації полк. Коновалець не розгубився, ані не заломився, а зберіг подиву гідну рівновагу духа і спокій. Відсепарувавшись від договору з Денікіним, що був оцінений ним як „повторення переяславського договору”, полк. Коновалець виступив рішучим оборонцем честі галицьких українців перед зневагами з боку деяких діячів та кругів наддніпрянських українців. Довідавшись, що Головний Отаман Симон Петлюра приготував окрему відозву у зв'язку з договором УГА із Денікіним, полк. Коновалець негайно вислав до нього своїх спеціальних післанців. У висліді розмов Петлюра перередагував відозву в зовсім спокійному, діловому тоні, усунувши з неї образливі слова не лиш на адресу всіх галичан, але й на адресу окремих галицьких діячів.

Зовсім подібна ситуація витворилася рік пізніше у зв'язку із підписанням Варшавського договору. Тільки тепер ролі обох сторін були перемінені: тепер галичани обвинувачували наддніпрянців у зраді, у продажу полякам Західньої України, у підступному виданні вояків-галичан полякам. Цим разом Січові Стрільці були самі заторкнені багато дошкульніше, бо в наслідках афери Варшавського договору Корпус Січових Стрільців був несподівано оточений поляками і роззброєний¹. Однак полк. Євген Коновалець рішуче обороняв

¹ Це твердження може видаватися анахронізмом тому, що підступне роззброєння Січових Стрільців поляками сталось 7 грудня 1919 Року, а „Варшавський договір” був підписаний щойно 21 квітня 1920 р.

Та тут не вільно забувати, що 21 квітня 1920 р. це дата формального підписання остаточного тексту договору. Вже Деклярацією Дипломатичної Місії УНР в Варшаві з датою 2 грудня 1919 р. за підписом Андрія Лівницького було задекларовано згоду на польсько-український кордон на річці Збруч (гляди: О. Доценко, „Літопис Української Революції”, т. II, кн. 5, ст. 65), а польські співпартнери в переговорах 30 жовтня 1919 р. вимагали: „щоб в армії

Головного Отамана Симона Петлюру й уряд УНР перед закидом національної зради.

Бо, будучи послідовним патріотом-соборником, полк. Євген Коновалець був непримиренним ворогом всякого партикулярного псевдо-патріотизму і рішуче поборював всі прояви, які породжували, або підсичували отой нездоровий і шкідливий для справи української державности партикулярний псевдо-патріотизм.

Жертва чужої політичної гри

На службу українській державі із зброєю в руках зголосився полк. Євген Коновалець в перших днях російської революції, в первопочинах відродженої української державности. Ставши командиром української армії він гідно захищав честь української зброї до останньої можливості. Військово–здисциплінованою, морально-політично міцною та боєздатною зберіг полк. Коновалець зорганізовану ним військову формуцію Січових Стрільців аж до 6 грудня 1919 року, коли то у висліді триденних нарад Головного Отамана, уряду й вищих представників війська УНР в Чарторії було рішено ліквідувати регулярну війну і демобілізувати регулярну армію та перейти до партизанки. Повинуючись льояльно тій постанові уряду та найвищого військового командування УНРеспубліки, нарада старшин Корпусу Січових Стрільців під проводом полк. Є. Коновальця прийняла того ж 6 грудня 1919 р. постанову про формальне розв'язання регулярної військової частини Січових Стрільців.

Та фактична ліквідація Січових Стрільців як військової частини наступила як вислід чужої політичної гри: новий ніби–союзник армії УНР, поляки, підступно роззброїли Січових Стрільців і перевели всіх до таборів полонених.

Гідно видержаний іспит

Безпосередня активна участь полк. Євгена Коновальця в бурхливих подіях на

українській була переведена повна однозгідність, щоб Польща мала певність, що уряд УНР не буде толерувати на своїй території відділів, ворожих до Польщі” (Там же, ст. 35). Ясно, що тими „відділами, які ставляться вороже до Польщі” і яких „Уряд УНР не повинен толерувати” в випадку згоди з Польщею, були — Січові Стрільці.

наддніпрянській Україні в 1917-19 роках була для нього важким іспитом державницько-політичної зрілості. Його він видержав блискуче.

Вже першим своїм виступом полк. Євген Коновалець підняв угору прапор українського самостійництва і міцно та рішуче держав його розвиненням під час дворічних боїв проти червоних і білих московських імперіялістів, не схиливши його вниз ні в одному із таких численних моментів важких проб. Українську Центральну Раду вважав полк. Коновалець від самого її початку урядом самостійної української держави, вірячи твердо, що перші три універсали Центральної Ради є тільки даниною тодішній політичній психозі, якою був соціалістично-федералістичний дурман, і що вся Центральна Рада, з Володимиром Винниченком і його партійними колегами включно, під тиском патріотичних настроїв пробудженої української нації, еволюціонуватимуть нестримно до Четвертого Універсалу — до повного національно-державного самостійництва. Перед соціал-інтернаціоналістичною демагогією виявився він сам відпорним і успішно зумів захистити перед тією загрозою теж усе Січове Стрілецтво.

В питанні національно-державної самостійності України залишається полк. Євген Коновалець весь час строго принциповим і безкомпромісовим.

Друга основна риса полк. Євгена Коновальця, виявлена ним так виразно в добі збройних змагань, це його **державницько - творча** настанова. Держава в розумінні Є. Коновальця є гарантом волі й добробуту. Виведений тоді українськими соціалістами на сцену політичної дії засаді „насамперед партія!”, полк. Євген Коновалець з усією рішучістю протиставляє засаду „насамперед держава!”. А тому він позитивно ставиться до Української Народньої Республіки, хоч соціалістичні експерименти її керівників йому ніяк не подобаються, і так же позитивно ставиться він теж до гетьманської української держави. Від керманичів Української Народньої Республіки вимагає полк. Коновалець безупинно державницько-творчої програми і дії: плянної розбудови справно діючого адміністративного апарату; формування здисциплінованої армії; заведення ладу й порядку та вкорочення всякої анархії і сваволі антидержавницьких елементів; припинення оргій партійщини; передання керування державними фінансами та економікою країни в руки не партійних агітаторів, але дійсних фахівців; розбудови шкільництва і всіх інших ділянок державно - національного життя.

Соборництво — це третя основна риса патріотизму полк. Євгена Коновальця, так прикладно задемонстрована ним у дії в тих часах важкого іспиту. Для нього існує лише одна Україна і лише один український народ.

Як здецидований самостійник і державник полк. Євген Коновалець усвідомлює собі від першого дня революції в Росії конечність існування міцної, здисциплінованої української армії, без якої не оборонити самостійності відновленої української держави перед новими імперіялістичними зазіханнями Москви. Тому плянові організування української армії присвячує свою головну увагу. Будучи ж соборником, він вважає, що українці із західніх земель, які опинилися на території східної частини України, так само зобов'язані захищати

Золотоверхий Київ, як і наддніпрянці. Тому й творить із них Курінь Січових Стрільців — ставлячи однак в основу політичного світогляду, організованої ним військової формації оті три головні прикмети патріотизму: самостійництво, державництво й соборництво. „Національно-державне питання, — пише сам полк. Є. Коновалець, — ставили Січові Стрільці на перше місце, й за це, мабуть, посипалися на них закиди щодо їх шовінізму, контрреволюційности й реакційности”¹.

Полк. Є. Коновалець і формація Січових Стрільців, в якій за весь час її існування він був не тільки комендантом, але, передусім, ідейно-політичним провідником, „не виявили у своїй діяльності ніяких хитань, їхня ідеологія залишилася до останнього дня простолінійною і послідовною аж до нюансів... Національно-державний момент був провідним чинником усієї діяльності формації Січових Стрільців”².

Творець державницької традиції

Ні головою уряду, ні міністром, ані провідником якоїсь із впливових політичних партій в періодах Центральної Ради та Директорії УНРеспубліки полк. Євген Коновалець не був. У роках збройної боротьби за українську державу 1918-20 років він був тільки комендантом та ідейно-політичним провідником одної із військових формацій Української Народньої Республіки — Січових Стрільців. А однак — саме він, полк. Євген Коновалець, був тим, хто найбільше заважив на тому, що політичні події на наддніпрянській Україні в роках 1918-20 прибрали виразний характер боротьби за самостійну українську державу.

Цю істину мусить признати кожен совісний і чесний дослідник тієї доби нашої історії.

Полк. Є. Коновалець із Куренем а згодом Корпусом Січових Стрільців був завжди надійною опорою для уряду української держави та здецидованим оборонцем її самостійности в найбільш критичних моментах.

Полк. Євген Коновалець в роках 1917-19 був ще ледве 26-28 літнім юнаком!

¹ Полк. Є. Коновалець: „Причинки”, ст. 28

² Полк. Є. Коновалець: „Причинки”, ст. 28.

Ця пригадка віку полк. Є. Коновальця в тому часі ще міцніше унагляднює могутність індивідуальності, політичної зрілості та характерності того, хто вже 26-літнім юнаком в хаосі подій вміє бачити правильний шлях, не піддається ніяк панівній тоді серед молоді наддніпрянської інтелігенції психозі соціалістичного дурману, ані його демагогії, не розгублюється й у найбільш складній ситуації, ні не заломлюється політично й морально навіть в найважчих моментах проби.

Постать полк. Євгена Коновальця під політично-моральним оглядом на тлі тодішніх подій і осіб це — постать велетня.

Цю непересічність індивідуальності Євгена Коновальця признають і його партійно-політичні противники.

Львівське „Діло” (з датою 31 травня 1938 р.), орган УНДО, писало про ролі і значення полк. Є. Коновальця в боротьбі Наддніпрянщини за державність в 1917-20 рр.:

„З іменем Євгена Коновальця зв'язана найсвітліша сторінка історії боротьби проти Московщини; його ім'я для кожного українця означає передусім творця Січових Стрільців, спершу невеличкого куреня, потім корпусу, тієї єдиної й цілком вийняткової української військово-революційної формації, яка мала де-де більше значення від її чисто військових операцій, її перемог і поразок: це була школа українця - соборника й українця - державника, школа, з якої виходив ідеальний тип українця, який не знав партикулярного патріотизму, для якого не існувала Галичина, ані Наддніпрянщина, Буковина ані Закарпаття, та який думав виключно тільки всеукраїнськими категоріями, хоч би вони в даному моменті йшли позірно на шкоду тіснішій батьківщині, в якій Січовий Стрілець народився. І тому Євген Коновалець, всеукраїнський діяч-полководець, підтримував Центральну Раду, яка заключила берестейський мир із німцями та йшов із своїми Січовими Стрільцями разом із Гайдамаками Симона Петлюри в авангарді німецьких військ. І тому волів дати себе німцям роззброїти, аніж зрадити Центральну Раду. І тому він згодом примирився із Павлом Скоропадським під умовою збереження національного змісту української державної самостійності, і тому підняв повстання проти Скоропадського та німців, коли ця передумова завела, і тому не дав послуху делегатові галицької Національної Ради та не пішов під Львів, бачачи осередок всеукраїнських подій і свій вояцький обов'язок над Дніпром, і тому до останку витримав при армії УНР, не зважаючи на тиф, і голод, і холод. І тому з табору інтернованих у Луцьку виїхав на Словаччину, щоб знову творити українські військові кадри для боротьби проти Росії, користаючи з резерву, яким були табори інтернованих українських вояків у Німецькому Яблонному, і тому по останній день свого життя залишився фанатиком української збройної сили, потрібної в часі найближчого великого міжнароднього зудару”.

Велич світлої постаті полк. Євгена Коновальця як носія ідеї і чину державного будівництва така сильна, а його заслуги в спрямуванні збройної боротьби українського народу в 1917-20 роках на шлях самостійництва й державництва такі непересічні, що навіть американська „Народня Воля”, орган соціалістів,

противників українського націоналізму, в числі з датою 2 червня 1938 р. таки признала:

„Євген Коновалець, бувший хорунжий австрійської армії, полонений росіянами, став восени 1917 р. комендантом „Галицького Куреня” в Києві, що пізніше прийняв назву Куреня Січових Стрільців. Курінь виріс у полк, а далі в корпус...**Комендант Коновалець... на тому становищі заслужився багато, що політика українського уряду не схитнулася довгий час ні в большевицький, ні в польський, ні в денікінський бік.** Як тільки покійний С. Петлюра заключив з Польщею договір, Стрілецька Рада на пропозицію Коновальця розв'язала Корпус Січових Стрільців. Старшини СС виїхали за кордони Польщі, щоб **продовжити визвольне діло. На еміграції члени Стрілецької Ради з Коновальцем на чолі дали почин до організації відпору проти поляків і большевиків, окупантів українських земель**”.

ШЛЯХОМ РЕВОЛЮЦІЇ

„У вогні перетоплюється залізо у сталь,
у боротьбі перетоплюється народ у націю”.
(Полк. Є. Коновалець).

Ще раз — у таборі полонених...

Після двох років, — отих двох років, які у книзі буття української нації вписали цілу добу її новітньої історії, — полк. Євген Коновалець опинився знову в таборі полонених. Цим разом — у польському таборі інтернованих вояків Української Народньої Республіки у Луцьку. Разом із сотнями інших друзів по ідеї й по зброї.

Та моральне почуття в полк. Є. Коновальця тепер було безмірно важче, як перед двома роками. Тоді — душа була окрилена патосом національного відродження Батьківщини і переповнена найкращими надіями й твердою вірою в успіхи державотворчої праці на руїнах царської російської тюрми народів. Тепер — давила душу гірка свідомість трагічної невдачі збройних змагань. На місці колишніх найкращих надій стояла тепер похмура безвиглядність...

Полк. Є. Коновалець перебрав команду над табором інтернованих у Луцьку, щоб своєю працею та інтервенціями полегшити долю інтернованих. Поляки на словах вважали Січових Стрільців частиною армії Симона Петлюри, тобто „союзником” і з огляду на те декларували свою готовість іти в усьому назустріч потребам інтернованих. Та в дійсності вони ненавиділи Січових Стрільців як галичан і їхнє відношення до полонених Січових Стрільців на ділі було протилежністю до їхніх слів. Тому праця полк. Є. Коновальця як коменданта табору полонених в обороні друзів вимагала витрати дуже багато зусиль та енергії.

А однак — і в тому незвичайно важкому морально–душевному положенні й у вирі томлячої праці в користь інтернованих, полк. Євген Коновалець вперто думає над майбутнім: над можливостями дальшої боротьби за українську державу. „Ми, — згадує про це опісля сам полк. Коновалець, — не знали, як довго триватиме наше інтернування і що Польща гадає робити з нами далі. Думаючи над засобами, якими можна добутися на волю, не забували ми при цьому ніколи нашої мети: **дальшої організованої активної боротьби**”.

В квітні 1920 р. був підписаний „Варшавський договір” про мілітарний союз УНР з Польщею, в висліді якого війська УНР під командою Головного Отамана Симона Петлюри та польські війська під командою маршала Пілсудського вирушили проти большевиків, щоб звільнити від них Україну. Але при тій угоді поляки не бажали собі, щоб в армії УНР була, зложена із галичан, формація Січових Стрільців, а й полк. Євген Коновалець і всі стрільці не вважали можливим ставати союзником Польщі, яка загарбала й жорстоко гнобила українські землі — Галичину й Волинь. Тим більше, що полк. Коновалець, як це він сам засвідчує, не вірив зовсім в якийсь успіх завдяки згоді з поляками, бо й на Наддніпрянській Україні не загинула ще була пам'ять про колишнє польське панування і годі було сподіватися, щоб населення України вітало польських жовнірів як своїх визволителів. Будучи інтернованим, полк. Євген Коновалець не мав спроможности впливати на Головного Отамана Симона Петлюру і здержати його від такого сумнівної вартости союзу; все ж, висловлюючи Петлюрі свою думку, він заявився рішуче проти співпраці з поляками. Замість такої співпраці, полк. Коновалець представив Головному Отаманові Симонові Петлюрі такий плян дії: Січові Стрільці повинні одержати змогу дістатися з таборів інтернованих до Чехо-Словаччини і там скріпити українську бригаду. Він, полк. Коновалець, буде посередником між урядом УНР і командуванням української бригади в Чехо-Словаччині і доведе до того, щоб зміцнена українська бригада перейшла з Чехо-Словаччини через Румунію в Україну, в околицю Одеси і, прочистивши там околицю від большевиків, задержалась там. Завдяки тому маневрові українська армія матиме доступ до моря і морем контакт з усім світом. Якщо похід військ Петлюри з поляками вдасться, тоді українська бригада на півдні України, нічим не зв'язана з поляками, буде противагою до польських збройних сил і дасть Петлюрі змогу в пригожий момент відв'язатися від не дуже то милого союзу з поляками. Якщо б же той похід не повівся, то збереження під контролею української бригади і в околиці Одеси дасть українцям змогу мати певну й вигідну випадову базу для майбутніх військових операцій проти большевиків.

Симонові Петлюрі такий плян подобався. Завдяки його інтервенції полк. Коновалець, а з ним теж велика частина старшин корпусу Січових Стрільців одержали змогу виїхати весною 1920 р. до Чехо-Словаччини. Вслід за ними змогла видістатися з лагерів інтернованих теж решта старшин і стрільців. Частина їх долучилася до повстанських відділів під командуванням ген. Омеляновича-Павленка, які поверталися боєм в Україну, частина повернулася до Галичини, а

решта переїхала до Чехо-Словаччини.

І знову — між Скіллою і Харібдою партикуляризмів

Прибувши весною 1920 р. за кордон, полк. Євген Коновалець відвідав скупчення української еміграції в Чехо-Словаччині, Австрії й Німеччині та відбув розмови з усіма провідними тогочасними еміграційними українськими політиками. Він з прикрістю мусів ствердити, що його плян перевезення всіх українських військових частин з терену Чехо-Словаччини не такий то легкий до здійснення, як це видавалося йому під час перебування в таборі інтернованих. Труднощі й перешкоди політичного характеру з боку чехо-словацького, румунського і польського урядів брав полк. Коновалець до уваги; однак з віддалі не припускав, що партійне розсварення та партикулярна ворожнеча серед українських еміграційних провідників аж так сильно розвинені.

Проти пляну полк. Коновальця заявився рішуче диктатор ЗУНР д-р. Євген Петрушевич і відновлений ним на еміграції уряд ЗУНР. Вони стали на становищі, що наддніпрянський уряд УНР своїм Варшавським договором, зрікшись офіційно західно-українських земель у користь Польщі, зрадив західних українців і тому західні українці мусять самі захищати свою вужчу батьківщину; уряд ЗУНР добивається на міжнародньому форумі визнання Галичини окремою самостійною державою, а для цього потрібно доказувати західнім політикам самостійність інтересів Галичини, і з подіями на Східній Україні активно не в'язатися.

Авторитет еміграційного уряду Західньо-Української Народньої Республіки, очоленого диктатором д-ром Євгеном Петрушевичем, був у тому часі серед всієї галицької еміграції і головно серед галицько-українського вояцтва, що опинилося на еміграції, дуже сильним і приєднати те вояцтво для політичного пляну, проти якого рішуче заявився д-р. Петрушевич, було справою нелегкою.

Східньо-українські ж політики, які опинилися на еміграції, створили стан нестерпної міжпартійної гризні, поборюючи один одного. Партії соціал-демократів та соціал-революціонерів покололися на безліч відламів, з яких кожен заявляв себе єдиною правдивою партією ес-деків, чи там ес-ерів, та лаяв інших своїх однопартійців, які не пристали до того відламу. Одностайними були всі ті еміграційні відлами східньо-українських соціал-демократів і соціал-революціонерів в одному: в неперемінливій лайці на адресу всіх галицьких українців, закидаючи їм, що це вони своїм договором з Денікіним зрадили українську справу й завинили всі невдачі українських визвольних змагань. Це ще більше зміцнювало нехіть галицько-українських політиків включатися ще раз активно до політичних подій на Наддніпрянщині.

Із-за цих сумних відносин серед української політичної еміграції реалізування пляну полк. Коновальця затягалось.

Полк. Євген Коновалець розумів добре, що обидва оті острівці партикулярного патріотизму, це Скілла і Харібда для корабля української

державности, киданого в різні сторони хвилями тогочасних подій. Тому, як в часі збройної боротьби на Рідних Землях, так і тепер, опинившись на еміграції, він з усією рішучістю виступає проти обох тих партикулярних патріотизмів, не лякаючись плисти проти хвилі. Та саме тому, що він не схотів причалювати до жодного із тих зрадливих острівців, на нього посипалися атаки з обох сторін: круги д-ра Петрушевича накинулись на полк. Євгена Коновальця із закидами, що він і після Варшавського договору не хоче зірвати зв'язків з Головним Отаманом УНР Симоном Петлюрою, значить, „зрадив Галичину й разом з Петлюрою запродався полякам”.

З боку ж наддніпрянських партійних діячів посипалися закиди в сторону полк. Коновальця про зраду ним Головного Отамана. Коновалець, мовляв, не схотів тепер іти із своїми Січовими Стрільцями в новий польсько-український похід проти большевиків за визволення Наддніпрянщини; а в дальшому обвинувачували його в отаманії, в націоналістичному шовінізмі, в ширенні анархії на Наддніпрянщині і т. п.

Всі ті несовісні, незаслужені й безосновні закиди з обох таборів партикулярних патріотів та всяких партійних демагогів боліли полк. Коновальця. Та зрушити його міцного соборницького наставлення вони не були в силі. Розуміючи, що після невдачі збройної боротьби треба конечно вести політичну дію в користь української справи, полк. Коновалець включається в неї, але приєднується, піддержує або ініціює тільки такі акції та організації з ідеологічно-політичною закраскою, які побіч ідеї національного активізму і віри у власні сили, виразно й рішуче пропагують теж ідею соборництва.

Неприйнятий плян останньої можливості

Похід польсько-українських військ на Київ закінчився невдачею надсподівано скоро. Поляки стали поводитись на звільнених теренах наддніпрянської України так, наче б це була ворожа територія, окупована поляками. Своєю поведінкою вони викликали ворожість населення України не тільки до себе, а й до військ та уряду УНР, які прикликали собі поляків на допомогу. Не зустрівши із-за цього сподіваної піддержки українського населення, польсько-українські війська були змушені з поспіхом відступати, большевики ж, ідучи вслід за ними, перейшли в серпні 1920 р. Збруч і почали наступ на Варшаву.

У цій новій, створеній воєнними операціями ситуації запропонував полк. Є. Коновалець Головному Отаманові Симонові Петлюрі такий плян: армія УНР повинна відступити в Карпати і тут відв'язатися від воєнних дій, зберігаючи та скріплюючи свою боєздатність; большевики, переслідуючи польські війська, займуть в скорому часі Варшаву й упоєні тією перемогою помаршують далі на захід; тим походом буде вже безпосередньо загрожена Центральна, а далі й Західня Європа і західні держави будуть змушені для рятування самих себе перед большевицькою навалою організувати спільний фронт боротьби проти

большевиків, використовуючи для неї всі наявні протибольшевицькі сили. Тоді зовсім інакше поставиться Західня Європа й до української армії та до української проблеми взагалі. Для включення українських армій в таку спільну протибольшевицьку війну західні політики піддержать справу української державности, поляки ж, турбуючись визволенням своєї Варшави і своїх власних земель, не зможуть виявляти своїх імперіялістичних апетитів супроти західньо-українських земель.

На жаль, Головний Отаман Симон Петлюра не погодився на такий плян полк. Коновальця, вважаючи, що це було б однозначне із зрадою союзника УНР — поляків, яким він як Головний Отаман УНР рішений додержати вірність до кінця. В ім'я збереження союзницької вірності, війська УНР далі стали на захист Польщі і дуже помітно причинилися до вдержання большевицького маршу на захід.

Але поляки із своєї сторони вже ледве кілька місяців пізніше задемонстрували, що вони зберігати союзницьку вірність Українській Народній Республіці зовсім не збираються. Щоб рятувати себе й використати догідну ситуацію для збереження в своєму посіданні ще й загарбаних західньо-українських і західньо-білоруських земель, поляки заключили поспішно перемир'я, а далі й мировий договір з большевиками, визнавши большевицьку окупацію України, а залишки армії УНР, яка так вірно помагала полякам в обороні перед большевиками, поляки роззброїли та інтернували.

Постава європейських народів — італійців, румунів, мадярів і навіть фінляндців — у другій світовій війні, коли то всі ті народи, керуючись у критичний час тільки своїми власними національними інтересами, не тільки зірвали договір союзнитва з Німеччиною, але й перейшли в табір противників Німеччини, повчає, що зірвання урядом УНР Варшавського договору літом 1920 р., обосноване не тільки рацією стану української державности, але й поведінкою польського віроломного союзника в час його перебування в Україні, ніякою зрадою союзника не було б. А тому приходить жаліти, що того пляну полк. Коновальця, який давав останню можливість повернути хід подій в користь української справи, не було використано.

З гаслами націоналізму

Формальне розв'язання корпусу Січових Стрільців не зірвало ідейних зв'язків полк. Коновальця з колишніми січовими стрільцями. Головно ж із недавніми старшинами своєї військової частини, які стали включатися в політичне життя, вдержує він далі тісний зв'язок, вказуючи їм правильний шлях. Сам він бере активну участь в усіх спробах зорганізування всеукраїнського громадського центру: піддержує будовану на принципі всеукраїнства „Лігу Відбудови України”, яка постала була у Відні весною 1920 р., але із-за невідповідного добору людей швидко розпалась; вступає на початку 1921 р. до Всеукраїнської Національної Ради, яка однак теж швидко перестала існувати внаслідок того, що на вимогу д-ра

Петрушевича з неї виступили майже всі галичани; щиро піддержує концепцію скликання Всеукраїнського Конгресу, завданням якого було б створити всеукраїнський політичний провід, як репрезентанта та координатора діяльності всієї української еміграції. Разом з цим він дає ініціативу для творення окремих ідеологічно-політичних організацій, які внесли б у задушливу атмосферу зпримітивізованого партійництва здоровий подув гасел чистого, понадпартійного націоналізму. І в цьому саме він спирається на своїх недавніх товаришів по зброї.

В липні 1921 р. відбувся у Львові З'їзд Українського Студентства, який крім справ таємного українського університету обмірковує теж ідеологічно-політичні проблеми і заявляється за ідеологією українського націоналізму. Майже одночасно з тим З'їздом відбуваються в Відні організаційні збори „Молодої України”, на яких метою нової всеукраїнської громадсько-політичної організації ставиться: протидіяти пропаганді територіального сепаратизму, протиставляючи цьому ідеї соборництва і підносити скрізь гасла українського націоналізму.

З'їзд Відпоручників Українських Військових Організацій у Празі, З'їзд Українського Студентства у Львові, Збори „Молодої України” у Відні і заходи для скликання Всеукраїнського Конгресу з метою створення всеукраїнського політичного проводу всієї української еміграції — це все, наче б то, окремі, непов'язані одно з одним явища тодішнього українського політичного життя, хоч під ідейно-політичним оглядом в усіх тих випадках чітко наголошено ті самі гасла **українського націоналізму**. Але, всі партійні діячі, атакуючи ініціаторів всіх згаданих імпрез, не без підстав зауважили, що всіми тими первопочинами організованого націоналізму керує вміло одна провідна людина — полк. Євген Коновалець.

Тільки зміна форми боротьби

В липні 1920 р. відбулося в Празі під проводом полк. Є. Коновальця останнє засідання Стрілецької Ради. На ньому полк. Коновалець звернув увагу на конечність реалістичного розгляду ситуації, яка вимагає, щоб не лиш брати до уваги можливість, але й приготуватись до зтяжного періоду на українських землях під польською і московською окупаціями. Необхідно приступити до організування боротьби українського народу на Рідних Землях в умовинах ворожої окупації.

З метою організування боротьби в Україні в умовинах довшого періоду ворожої окупації висуває полк. Коновалець проект створення окремої підпільної військової організації: таким способом збройна боротьба за українську державність повинна бути не повністю ліквідована, а тільки змінена щодо її форми, достосована до нової дійсности; регулярну українську армію повинно заступити організоване українське збройне підпілля. Продовжувана в нових формах збройна боротьба проти окупантів повинна держати далі весь український народ в стані морально-політичної мобілізації, ставити без упину перед очі своїм і чужим нестійкість та

насильницький характер ворожої окупації і революційною дією творити потрібний морально-політичний капітал для ведення відповідних політичних акцій на зовнішньому форумі.

Плян полк. Коновальця був прийнятий і загал недавніх старшин та стрільців Січово-Стрілецької Організації включився швидко в нову дію: вони стали повертатися на Рідні Землі — одні в Галичину, другі на Наддніпрянщину, щоб там почати організувати **Українську Військову Організацію (УВО)** як здійснення цієї нової форми збройної боротьби. На Наддніпрянщину виїхали, як керівники нової дії, сотник Іван Андрух і пор. Микола Опока, а з завданням керувати творенням УВО на Західньо-Українських Землях повернувся до Галичини полк. ген. штабу Юрко Отмарштайн, один із найближчих співробітників полк. Коновальця у формаціях Січових Стрільців, а опісля начальник штабу Ю. Тютюнника в час Зимового Походу.

В червні 1921 р. полк. Євген Коновалець повертається сам до Галичини й переймає безпосереднє керування Українською Військовою Організацією на Рідних Землях у свої руки. Під його особистим, вмілим керівництвом організаційна структура УВО завершується, мережа клітин УВО по всьому краю закріплюється й поширюється і нова організація збройного підпілля переходить до бойових акцій. Похоронну для української державности — як здавалося окупантам — тишу прорізують знову гуки пострілів, які голосять світові, що збройна боротьба українського народу ведеться в нових формах далі.

Ідеологія і рух, що зродилися з духовости української нації

В пізніших роках, коли український націоналізм, як ідеологія і як рух, став могутньою політичною силою, що обернула внівець всі ворожі пляни перетворити знову українську націю в покірного раба, а Україну в слухняну колонію, — наші відвічні національні вороги намагалися в своїй єхидності компрометувати український націоналізм в opinіi чужинців і навіть українців злобною видумкою, нібито український націоналізм є — наслідуванням і переносенням на український терен чужих „реакційних” рухів: німецького націонал-соціалізму та італійського фашизму. Цю нікчемну видумку помагали нашим відвічним національним ворогам, а то ще й тепер помагають піддержувати й ширити між чужими й своїми деякі українські „патріоти партії” тому, що український націоналізм є смертельним ворогом теж їхньої партійницької засади: „Або така Україна, як хочу я і моя партія, або ніяка!”

На цю ворожу інсинуацію ми хочемо звернути увагу при розгляді генези націоналістичного руху — УВО й ОУН, організованого полк. Євгеном Коновальцем, бо тут найвиразніше виявляється, як позбавленою всяких підстав і як безглуздою є ця ворожа інсинуація. З кличами державницького українського націоналізму виступає полк. Коновалець в дії — в періоді визвольних змагань 1917-20 рр., різко протиставляючи їх антидержавницькому соціалізові,

імпортованому з чужого поля; з кличами чистого українського націоналізму виступає полк. Євген Коновалець від перших днів нової політичної дійсності, після невдачі збройної боротьби 1917-20 рр.; ідеологію чистого, державницького українського націоналізму ставить полк. Євген Коновалець в основу організованої ним підпільно-революційної організації УВО в 1920 р., отже в часі, коли про італійський фашизм, а тим більше про німецький націонал-соціалізм ніхто навіть із їхніх пізніших творців навіть ще не думав.

І не мав потреби полк. Євген Коновалець для формування нової політичної організації оглядатися за чужими взірцями: він же на власні очі на протязі 1917-20 років бачив, яким прокляттям для українського народу в переломовому моменті виявився імпортований з чужого поля соціалізм і якою могутньою творчою силою виявлявся в той сам час зроджений з української духовости український націоналізм. Йому, отому українському державницькому націоналізмові, зродженому з духовости української нації в її тисячолітній боротьбі за свої права, став служити Євген Коновалець ще в юних своїх роках, йому служив він вірно в час збройної боротьби і йому став він служити й тепер, на новому етапі визвольної боротьби українського народу.

Встановлення ієрархії цілей і завдань

Скеровуючи визвольну боротьбу українського народу в періоді „миру” на шлях революції, полк. Коновалець не відкидав цим позитивної, „органічної” праці в культурно-освітній та економічній ділянках, як це помилково, або злобно твердили та ще й тепер твердять деякі політичні противники УВО й ОУН. Так званій „органічній” праці в тих ділянках — організуванні „Просвіт”, „Рідної Школи”, спортивно-виховних „Соколів”, „Січей”, „Пласту” та сільськогосподарських кооперативів та інших економічних станиць присвячував полк. Коновалець сам дуже багато уваги в своїх юнацьких часах, як про це ми згадували в першій частині нашої праці, і доручав присвячувати належну увагу цим ділянкам життя й тепер членам УВО й ОУН. Полк. Коновалець як комендант УВО, а опісля провідник ОУН встановив лише конечну ієрархію цілей і завдань: на першому місці поставив він змагання за привернення самостійности соборної української держави, отже політичні цілі всенационального розміру й історичного значення, яким має бути підпорядкована праця й діяльність на всіх відтинках життя народу. А тому й працю в „Просвітах”, „Рідній Школі”, „Пласті”, „Соколах” і інших культурно-виховних організаціях він розумів сам і доручав розуміти всім членам УВО й ОУН як перший ступінь підготовки українського загалу до вищих, політичних завдань, а не як самоціль і як засіб відтягання нею українського громадянства від революції, як це намагалися робити опортуністичні діячі. Те саме стосується й розбудови економічного життя.

У висліді того, саме члени УВО й ОУН були найактивнішими членами всіх існуючих культурно-освітніх та економічних українських організацій та установ.

Саме вони були в усіх тих організаціях найідейнішими робітниками. Тільки ж при всій тій праці вони завжди пригадували: сама розбудова „Просвіт”, кооперативів та інших установ не знищить стану поневолення українського народу, бо як довго на українських землях існуватиме стан поневолення, так довго всі здобутки українського народу в усіх ділянках, — як великими вони й не були б, — мають лише провізоричний характер: окупант може кожної хвилини все те знищити дотла. Якщо все це буде єдиною опорою змагань поневоленого народу, то ворог матиме змогу легко такий опір в пригожий момент зруйнувати. А тому основним завданням поневоленого народу мусить бути революційна мобілізація мас до остаточного завершення цілі, а вся так звана „органічна” праця мусить розглядатися як допоміжний засіб для досягнення основного завдання.

Конфлікт із еміграційними урядами

Заснована й очолена полк. Євгеном Коновальцем Українська Військова Організація стає швидко важливим чинником у політичному житті українського народу в новій дійсності, в якій йому довелося опинитися у висліді невдачі збройних змагань. Революційно-збройна боротьба УВО роздерла хмару пригноблення, що оповила була український народ в перших місяцях окупації, привернула йому віру у свої сили та вказала йому на нові можливості активної боротьби. Тодішні члени УВО В. Кучабський і Я. Чиж писали про дію і значення УВО так: „...Значне стертя галицької пасивності й розбудження оптимізму, спертого на почутті власних сил і врешті вся сітка таємної військової організації... Вирівнювання ріжниць, суперечностей і недовір'я між галицьким і наддніпрянським громадянством, що кристалізується в новій всеукраїнській ідеології, яку сьогодні приймають усі молоді й незіпсовані сили нашого народу з обох боків Збруча, вже тепер дає значні висліди в напрямку галицько-наддніпрянського зближення не тільки на терені Польщі, Галичини й Волині, але й на терені Великої України”.

Здавалось, що поява й дія Української Військової Організації мусіла викликати радість у кожного щирого українського патріота. А однак — дійсність була зовсім інакшою. На УВО посипались неждано атаки не тільки з боку всяких соціалістичних партайманів, запеклих ворогів українського націоналізму, але й проти УВО виступили оба українські еміграційні уряди: уряд УНР, що перебував тоді в Тарнові у Польщі, та уряд ЗУНР, що перебував у Відні. Наддніпрянському еміграційному урядові не подобалася революційна діяльність УВО, скерована проти „союзника УНР” Польщі та пов'язання революційної дії УВО „в Польщі” з такою ж революційною дією українського підпілля на Наддніпрянщині. За те ж саме пов'язання діяльності УВО на західньо-українських землях з революційною протибольшевицькою діяльністю на Наддніпрянщині накинувся на УВО й галицький еміграційний уряд, вимагаючи від полк. Коновальця, щоб він підчинив УВО та всю її діяльність беззастережно урядові ЗУНР, ставши на засаді

незаінтересування справами Наддніпрянщини.

До яких меж доходила ворожість еміграційних „державних центрів” до соборництва УВО, задеклярованого в ідеї і чині, свідчить болюча справа загибелі полк. Юрка Отмарштайна. Відомий полякам факт, що провідне становище в УВО займає недавній комендант штабу військ УНР в часі Зимового Походу, полк. Ю. Отмарштайн, був дуже невігідним для кругів уенерівщини, що перебували в Польщі. Вони, щоб „бути чистими” в очах поляків, не завагалися прикласти свої руки до скритого замордування такого щирого та хрустального характеру українського патріота, яким був полк. Ю. Отмарштайн...

Але, коли еміграційне середовище УНР було спроможним у своєму партійницькому засліпленні тільки до поодиноких, хоч і дуже прикрих не тільки з організаційного, а й із загально-національного становища виступів проти УВО, то неприхильне ставлення до УВО еміграційного уряду ЗУНР спиняло й путало дію УВО на верхах і на низах, бо ж, як-не-як, а уряд д-ра Петрушевича втішався таки в перших повоєнних роках ще замітним авторитетом серед західньо-українського загалу. Не бажали розриву з урядом д-ра Петрушевича в тому часі й деякі провідні члени УВО. Тому, щоб в'яснити ситуацію в безпосередніх розмовах з д-ром Петрушевичем і членами його уряду, полк. Коновалець виїжджає восени 1922 р. знову за кордон.

У зв'язку з тим виїздом полк. Коновальця за кордон та передбачаючи, що політична ситуація вимагатиме довшого його перебування за кордоном, вводиться в організаційній структурі УВО таку зміну, що комендант і Верховна Команда УВО повинні перебувати надалі за кордоном, а в Краю керуватиме організацією Крайова Команда УВО.

Д-р. Є. Петрушевич поставив полк. Коновальцеві рішучу вимогу безоглядного підпорядкування УВО йому — диктаторові Західньо-Української Народньої Республіки. Рівночасно ні на крок не думав відступити від обраної ним політичної лінії партикуляризму — повного відмежування інтересів західньо-українських земель від інтересів Наддніпрянської України та шукання піддержки то в Антанти, то знову в большевиків.

Будучи свідомим того, що розвій настроїв західньо-українського загалу та й сама УВО не дозріли ще для відвертого розриву УВО з екзильним урядом Західньо-Української Народньої Республіки, та не бажаючи викликати внутрішніх потрясінь в цілій УВО, полк. Євген Коновалець рішився в грудні 1923 року відійти з посту головного коменданта УВО. Перейти на політичні позиції д-ра Петрушевича полк. Коновалець відмовився. З його відходом з УВО обов'язки Верховної Команди УВО передано військовому міністерству уряду ЗУНР, а крайовим комендантом УВО став полк. Андрій Мельник.

Ідейно-політична перемога на внутрішньому фронті

На щастя, відхід полк. Є. Коновальця від УВО не тривав довго. Офіційні

спроби д-ра Петрушевича, як диктатора ЗУНР переговорювати з більшовиками, щоб одержати їхню допомогу в боротьбі за визволення Західньої України з-під польської окупації, не тільки не знайшли піддержки й апробати серед населення, але й погребали весь авторитет диктатора, що його він мав до того часу серед західніх українців. Західньо-український загаль не менше від поляків ненавидів і московсько-більшовицьких окупантів та приязні переговори з більшовиками вважав такою ж самою національною зрадою, як і переговори коштом українських інтересів з поляками.

У самому УВО відсутність полк. Є. Коновальця відчувалася дуже боляче. Ані військовий міністр уряду ЗУНР, як начальний комендант УВО, ані полк. Андрій Мельник, як крайовий комендант УВО, не спроможні були заступити того авторитету, яким втішався серед усіх українських революціонерів-націоналістів полк. Євген Коновалець. В рядах УВО виникли ідеологічно-політичні розбіжності, а до того УВО зустрів важкий удар з боку польської поліції у виді масових арештувань. У тому був заарештований, а далі й засуджений на кількарічне ув'язнення теж тодішній крайовий комендант УВО полк. А. Мельник.

До полк. Є. Коновальця прибула від Крайової Команди УВО окрема делегація з закликом, щоб він знову перебрав провід УВО в свої руки. Як передумову для свого повороту на пост головного коменданта УВО полк. Коновалець поставив вимогу повного незалежнення УВО від д-ра Петрушевича і його уряду. Представники УВО без спротиву погодились на цю вимогу і в червні 1924 р. полк. Є. Коновалець знову перебрав провід УВО в свої руки, як начальний комендант. Соборницько-революційна організація УВО стала незалежною від еміграційних урядів, які вперто стояли на своїх позиціях партикулярного патріотизму.

Ідейно-політичний конфлікт полк. Євгена Коновальця як націоналіста-соборника з еміграційними урядами, носіями партикулярного патріотизму та партійництва, закінчився повною перемогою полк. Коновальця і його ідей.

За ідеологічне оформлення революційної організації

Організована полк. Євгеном Коновальцем Українська Військова Організація виходила на поле бою під прапором ідей українського націоналізму. Та в період залежності УВО від уряду д-ра Петрушевича, головно ж в час відходу полк. Коновальця з УВО, виникли в УВО ідеологічно-політичні розбіжності, із-за чого УВО стала перетворюватися в підпільну організацію військово-бойового характеру без чітко визначеного ідеологічно-політичного обличчя. Окремі провідні члени УВО, поруч своєї діяльності у військово-бойовій організації, стали шукати для себе місця в легальних політичних партіях, хто в якій.

Такий стан вважав полк. Коновалець некорисним, бо для успіху визвольної боротьби потрібно не самого тільки спротиву ворожій окупації, але й свідомости, за що має йти боротьба. Революційний рух спротиву мусить мати виразне ідеологічно-політичне обличчя. Наслідки пливкості ідеологічно-політичних основ

УВО почали виявлятися в намаганнях деяких провідних його членів, як Д. Палієва, В. Целевича, Матчака, — визначити Українській Військовій Організації тільки роллю допоміжного чинника опортуністичної партії УНДО для натиску на поляків, то знову в пропонуванні ще іншими — опертя в революційній протипольській боротьбі на большевиків. Переїнявши знову керму в УВО, полк. Коновалець звернув увагу на те, що в організації мусить бути привернена ідеологічно-політична чіткість: вона мусить знову стати міцно на ґрунті українського революційного націоналізму. Хто в дальшій своїй світоглядній еволюції відійшов від тих основ, мусить відійти з УВО.

З тих причин вийшли з УВО Паліїв, Целевич, Матчак, Чиж і інші; не повернувся до УВО після виходу з тюрми й полк. А. Мельник.

А тим часом, поруч УВО постали на західньо-українських землях та на еміграції теж інші націоналістичні організації — Союз Української Націоналістичної Молоді, Група УНМ, Легія Українських Націоналістів. Тому полк. Коновалець ставить плян: з'єднати УВО з усіма іншими націоналістичними організаціями в краю й на чужині в одну революційно-підпільну організацію з чітко визначеним ідеологічно-політичним обличчям, як носія і реалізатора ідей і кличів революційного українського націоналізму.

Замість УВО — ОУН

Полк. Євген Коновалець мав серед усіх українських націоналістів безумовний авторитет. Бути із ним в контакті бажали всі існуючі тоді в краю й на еміграції політичні організації, що стояли на засадах українського націоналізму. Цим довір'ям покориствовався полк. Коновалець для того, щоб скликати першу Конференцію Українських Націоналістів для обговорення проблеми злиття всіх націоналістичних організацій в одну.

Завданням революційної націоналістичної організації ставить полк. Коновалець не сам збройно-революційний спротив окупантам, **але й поглиблення й поширення ідейно-політичної революції серед найширших кругів українського народу**: відживлення та скріплення почуття національної гідності й гордості, віри у свої сили, знищення всіх наслідків поневолення в народній духовості, знищення всякого нахилу до опортунізму; розбудження серед мас політичного активізму, готовості до революційної боротьби та жертв, яких вимагає революційна боротьба; скріплювання принциповості в дії й характерності. Коновалець ставить вимогу ведення відповідних політичних акцій на внутрішньому й зовнішньому полі. Тому, змагаючи до об'єднання всіх націоналістичних організацій в одну, він не пропонує влиття усіх інших до УВО, але ставить проект створення з усіх існуючих єдиної нової революційної націоналістичної організації.

В такому, накресленому полк. Коновальцем пляні проходили наради Першої Конференції Українських Націоналістів, що відбулася в днях 3-7 листопада 1927 р.,

у висліді чого було постановлено: „Створити єдину організацію українських націоналістів. До часу створення такої організації, рахуючись із потребою хвилини, що вимагає опанування стихійного руху та координації різних організованих його виявів, покликати до життя й чину Провід Українських Націоналістів”.

Головою Проводу Українських Націоналістів було обрано одноголосно полк. Євгена Коновальця. Іншого кандидата на той так відповідальний пост не було.

Після чотирнадцятимісячної всесторонньої підготовки відбувся в днях 29 січня – 3 лютого 1929 р. Перший Конгрес Українських Націоналістів. На ньому покликано до життя і дії, на місце УВО й усіх інших українських націоналістичних організацій та гуртів, єдину, революційно-підпільну українську націоналістичну організацію — **Організацію Українських Націоналістів**.

Найгіднішим та найвідповіднішим зайняти пост голови Проводу новоствореної ОУН визнано однодушно — полк. Євгена Коновальця.

Пропаганда української справи — без орієнтації на чужі сили

В політичній дії полк. Є. Коновалець проводить весь час різке відмежування пропаганди української визвольної справи серед чужинців та приєднування для неї між чужинцями приятелів і союзників від орієнтації на чужі сили. Основою визвольної боротьби ставить він **орієнтацію на власні сили**. А тому, присвячуючи належну увагу й сили політичній роботі на міжнародньому форумі, полк. Коновалець разом з цим строго зберігає весь час самостійність і незалежність ОУН від сторонніх сил.

З цих мотивів полк. Коновалець вибирає місцем свого особистого осідку Женеvu в Швейцарії, нейтральній країні. Там проживав він аж до 1936 року, коли то швейцарська поліція, викривши запланований на нього большевицький атентат, зажадала його виїзду із Швейцарії. Тоді переїхав полк. Коновалець до Італії, до Риму.

По суті полк. Коновалець закріплює незалежність своєї політичної праці від сторонніх сил в той спосіб, що веде її одночасно на терені обох політичних блоків, що починають все виразніше зарисовуватись: в Німеччині та Італії з однієї і в Англії, Франції та Америці з другої сторони. Для того висилає він провідних діячів ОУН: полк. Р. Ярого із штабом співробітників до Німеччини, а інж. Є. Ляховича до Англії й опісля до США. Їхнім завданням було зорганізувати на терені даних держав апарат інформативної Служби для знайомлення чужинецького світу з українською справою та з'єднування публічної opinіo даної країни для визвольної боротьби українського народу, а разом з цим нав'язування приятельних контактів з окремими політиками даної країни. Розбудові пресово-інформативної праці на обох тих теренах — виданню бюлетенів, брошур і книжок про українську визвольну боротьбу в мовах тих народів — присвячує полк. Коновалець увесь час дуже багато уваги.

Сам виїжджає в поїздку до Америки і в часі від квітня до липня 1929 р.

відвідує всі більші скупчення української еміграції в США й Канаді, щоб і заморську українську еміграцію включити в визвольну боротьбу. Завдяки тій поїздці полк. Коновальця ідейно-духова єдність української еміграції з українським народом на Рідних Землях помітно зміцніла й українські громади в США й Канаді стали активним помічником ОУН в її боротьбі і в політичній дії, організуючи різні демонстрації проти польських та проти московсько-большевицьких окупантів України, і даючи постійно фінансову допомогу для ведення революційної боротьби ОУН в краю.

Використання для української справи пригожої міжнародної ситуації визнає полк. Коновалець дуже важливим чинником, але при цьому він завжди рішуче наголошує, що в признаванні важливості цього чинника не вільно йти аж так далеко, щоб зовнішні події і чужі сили визнавати основними й до них достосовувати свої власні змагання, йдучи безвільно в їхньому хвості, а навпаки: сили й змагання власного народу треба вважати основою визвольної боротьби, а міжнародню ситуацію й сторонні сили тільки допоміжними чинниками. Приєднуванні приятелів і союзників українському народові в його боротьбі присвячує полк. Є. Коновалець дуже багато уваги й сил, ведучи в цьому напрямі весь час живу, інтензивну акцію; але при тому він уважливо пильнує, щоб ніколи й у ніякому випадку не перейти в співпраці з чужим світом тієї межі, за якою починається — ворожа агентура, та щоб бути завжди готовим зірвати співпрацю з даним народом, якщо б тільки виявилось, що той або має ворожі заміри супроти українського народу, або що співпраця з ним з якихсь інших причин не лежить в інтересах України.

Пропаганда української справи серед усього чужинецького світу та з'єднування приятелів для нашої справи, але без орієнтації на чужу силу, без узалежнювання себе від сторонньої сили — це та засада політичної дії, якій полк. Євген Коновалець особисто і, як вождь української націоналістичної революції, залишився вірним, все своє життя, ніколи і нічим її не порушуючи.

Ідеологічна ексклюзивність і політична толерантність

Організацію Українських Націоналістів розумів полк. Коновалець як ідеологічно-політичний рух, а тому й вимагав, щоб основною прикметою ОУН була **ідеологічна чіткість**. Бо ж революція, що її проводить ОУН — це не сам спротив окупантові, але, перш-за-все, духовне переродження української нації: відродження всіх тих позитивних і творчих прикмет, які винесли були українську націю на вершини в давнину, і знищення всякого намулу, нанесеного віками поневолення. А для того мусить революційна організація мати свій прапор із виразно виписаними на ньому ідеями та кличами, під якими те переродження мусить проходити. Ідеологічна замазаність, хитання, коєкзистенція в тій самій організації супротивних одна одній ідеологій — неприпустимі.

Полк. Коновалець стає рішучим противником насамперед соціалізму, бо — як

наочний свідок — переконався, що соціалізм був гробокопателем української державности в 1917-20 рр. Непримиреним противником він залишається весь час і всякого опортунізму.

Та разом з тим, у ділянці політичної дії він виявляє подиву гідну толерантність супроти діячів інших українських політичних партій, за виїмком, очевидно, zdeцидованих коляборантів. В інтересі всесторонности української визвольної політики вдержує він весь час особистий контакт з чільнішими українськими послами до польського парляменту і коли тільки якась акція українських опортуністичних партій лежала безсумнівно в українському інтересі, полк. Коновалець щиро її завжди піддержував. Так було, наприклад, тоді, коли у зв'язку з пацифікацією в Галичині українська парляментарна репрезентація повела меморіялово-протестну і політичну акцію на міжнародньому форумі, а зокрема на форумі Ліги Націй. Цій акції дав полк. Коновалець всю можливу піддержку і при виїзді членів української парляментарної репрезентації в тій справі за кордон охоче й щиро служив їй своїм досвідом і своїми зв'язками.

Готування старшинських кадрів

Останнім етапом визвольної революції повинно бути всенародне збройне повстання у слушний час. Ведення ж військово-збройної боротьби вимагає вишкolenих кадрів, фахових старшин. Тому вирощування старшинських кадрів займало важливе місце між завданнями УВО й ОУН.

Під особистим керівництвом полк. Коновальця організується при Начальній Команді УВО, а опісля при Проводі ОУН окремий Військовий Штаб, завданням якого було приготовляти й видавати відповідну військово-вишкільну літературу та організувати на чужині спеціальні військові старшинські курси, на які таємно покликали замітніших членів УВО й ОУН. На таких курсах у Данцигу, на терені Чехо-Словаччини, в Австрії, підвищують своє військове знання визначні провідні члени УВО й ОУН — майбутні командири збройної боротьби Карпатської України полк. М. Колодзінський — „Гузар” та чот. Зенон Косак — „Тарнавський” і майбутні командири УПА ген. Роман Шухевич-„Тарас Чупринка”, ген. Дмитро Грицай-„Перебийніс”, полк. Олекса Гасин-„Лицар” і інші.

Військовий вишкіл вводиться на доручення полк. Коновальця як одну із ділянок вишколу кожного члена УВО й ОУН. Завдяки цьому, в час другої світової війни при творенні відділів Української Повстанчої Армії ОУН могла поставити УПАрмії до диспозиції кадри своїх членів — військово підготованих старшин.

При цьому треба підкреслити небуденну серйозність полк. Є. Коновальця в трактуванні цієї ділянки, яку задокументував він зокрема ось чим:

У час військово-збройних дій на українських землях у 1917-20 рр. в армії УНР ніколи не функціонувала справно військова ділянка, передусім із-за принципово ворожого ставлення соціалістичних політиків до „мілітаризму”. У висліді такого стану невпорядкованою залишалася весь час зокрема справа визначування

старшинських ранг. В принципі старшинські ранги в армії УНР були знесені окремим декретом Генерального Секретаря військових справ УНР М. Порша і замість регулярних старшинських ступенів було введено „революційне” загальне окреслення „отаман”. Згодом прийшов відворот від такої „революційности”, але належно впорядкованою ця ділянка не стала в армії УНР ніколи. Звичайно залишалося при тому, що колишні дійсні старшини користувалися теж в армії УНР своїми ранговими титулами. Інакше було в армії гетьмана. При відновленні формації Січових Стрільців „отаман” Євген Коновалець як комендант „Окремого Загону”, а з ним ще деякі старшини Січових Стрільців одержали регулярне формальне підвищення до ранги полковника. З титулом полковника перейшов Є. Коновалець як командир Січових Стрільців після протигетьманського повстання й до армії УНР і від тоді старшини й стрільці формації Січових Стрільців, як теж інші військовики, звали завжди Коновальця полковником, хоч політичні діячі УНР воліли й далі „революційне” окреслення „отаман”.

Так залишався Євген Коновалець в ранзі полковника й тоді, коли став командиром Корпусу Січових Стрільців, який начисляв поверх двадцять тисяч регулярного війська. Ні безліч переможних боїв, якими керував полк. Євген Коновалець, ні призначений йому пост командира Корпусу не спонукали міністерство військових справ УНР підвищити полк. Є. Коновальця до ступня генерала; не старався про те й сам полк. Коновалець, бачачи, що сам звук слова „генерал” соціалістичних діячів лякає.

На цю ділянку звернув увагу уряд УНР щойно тоді, коли опинився на еміграції і коли й соціалістичні українські діячі побачили, що нищення військових ранг та їх регулярних окреслень в армії оцінює весь культурний світ не як „революційне досягнення поступу”, а тільки як вияв політичного примітивізму. Тому на еміграції почав уряд УНР признавати колишнім старшинам армії УНР різні військові ступені, із ступенями генерала включно. Таким способом велика частина генералів армії УНР одержала признание ступеня генерала від уряду УНР щойно тоді, як і вони, і уряд УНР опинилися на еміграції.

Підвищення до ступеня генерала запропонував уряд УНР на еміграції й полк. Євгенові Коновальцеві. Ніхто, навіть з найзапекліших політичних противників полк. Є. Коновальця, не заперечував, що таке підвищення належалося полк. Є. Коновальцеві, бо ніхто інший так, як він, своєю діяльністю на протязі років в армії УНР на таке підвищення не заслужив.

А однак — полк. Є. Коновалець пропозицію еміграційного уряду УНР іменувати його генералом армії УНР рішуче відкинув. Він став на становищі, що підвищування в військових ступнях може одержувати даний старшина тільки в активній військовій службі. З виходом на еміграцію активна служба в армії УНР закінчилася, то й ніяке підвищування в рангах місця мати не може.

Замість „посмертного” підвищування в рангах, вимагав полк. Коновалець від еміграційного уряду УНР — організування серйозних, дійсних старшинських курсів для того, щоб бодай у майбутньому мати потрібні кадри не партійних

„отаманів”, але дійсних, вишколених старшин.

За розбудову підпілля на Наддніпрянщині

ОУН розгорнула свою революційну діяльність найширше та найміцніше в Західній Україні. Та це не означає, що саме на ЗУЗ звернув полк. Коновалець, як провідник ОУН, головну увагу, відсуваючи на дальший плян революційну дію в інших частинах України. Навпаки, розгорненню революційної дії та розбудові революційної націоналістичної організації на Наддніпрянській Україні присвячував полк. Є. Коновалець весь час найбільше уваги, заплативши врешті за це своїм власним життям. Причиною дуже різної інтензивності революційної дії в поодиноких частинах території України була відмінна стадія підготовки населення до такої дії, а далі — різниця режимів ворожих окупацій. Національне відродження в Західній Україні пішло відразу в напрямку націоналізму і націоналістична ідеологія для галицьких українців після першої світової війни була тільки вищим ступенем природнього, органічного розвитку політичної свідомості. Режим цісарської Австрії був безмірно лагіднішим від режиму царської Росії і через те в Галичині вже перед першою світовою війною поширилися серед найширшого загалу українців різні організації й товариства, які гартували своїх членів у суспільно-громадській дисциплінованості. Врешті, польський режим після першої світової війни, хоч наставлений на повне знищення українського характеру окупованих Польщею українських земель, то все ж таки був імітацією західно-європейської демократії. Національне ж відродження українців на Наддніпрянщині на початку 20-го сторіччя вже в зародку було придавлене й зведене на манівці імпортованим з Росії соціалізмом, крайнє ворожо наставленим до ідей українського націоналізму. Царський режим не допускав існування українських організацій, які діяли б серед найширших мас і привчали б загальне громадянство до організованої дисциплінованості. Врешті, большевицько-московський режим увів на окупованих теренах Наддніпрянської України систематичний, найжорстокіший варварський терор, ліквідуючи фізично всякий прояв революційного спротиву та користуючись у найширших розмірах системою провокації. Ось чому в Галичині змогла ОУН розростись безмірно міцніше та розгорнути свою революційну дію ширше, ніж на Наддніпрянщині.

Та все це ще більш заставляло полк. Є. Коновальця звернути особливу увагу на поширення революційної дії націоналістичного підпілля на Наддніпрянщині.

Вже в періоді первопочинів УВО висилає полк. Коновалець на Наддніпрянщину своїх випробуваних друзів по ідеї, щоб там відновити зв'язки з українськими патріотами, знайомими йому з періоду збройної боротьби і при їх допомозі організувати мережу революційної націоналістичної підпільної організації. У висліді тієї ініціативи твориться в Києві в 1920 р. „Центральний Революційний Комітет”. Удари, що їх наносить революційній дії на Наддніпрянщині большевицька поліція ЧК і ГПУ, не зневіряють незламного організатора й вождя

революції. Він все наново ставить революційну роботу на опанованих більшовиками теренах України.

Соборницький характер революційної націоналістичної організації намагається полк. Коновалець зберегти і в персональному доборі членів Проводу ОУН.

Беручи до уваги зовсім інші умовини для революційно-підпільної дії в підсоветській Україні, полк. Коновалець не творить тут централізованої сітки революційно-підпільної організації з єдиним крайовим проводом на всі українські землі, окуповані більшовиками, але децентралізовані, самостійно діючі клітини, які звичайно навіть назви для себе приймають різні, щоб таким чином невдача одної клітини не потягала за собою розкриття інших. Зв'язок із організаторами й керівниками тих клітин переймає полк. Коновалець особисто в свої власні руки: тільки він один, йому одному відомими способами, контактувався із зв'язковими підпільної організації на СУЗ, які під якимсь претекстом мали змогу побувати поза кордонами СРСР і знову повернутися в Україну. Інформуючи членів Проводу ОУН про діяльність клітин революційно-підпільної організації, на СУЗ та про свої зв'язки з ними, полк. Коновалець навіть їм не розкривав ні розміщення клітин організації в терені, ні їхніх провідників, ні зв'язкових, ні способу контакту з ними. Тільки випадково бачили деякі члени ПУН декого із таких зв'язкових: звичайно полк. Коновалець зустрічався із зв'язковими Організації з підсоветської України особисто, сам один, завжди в іншому місці, а то й в іншій за кожним разом європейській країні, їздячи для того не тільки по всіх країнах Західної й Центральної Європи, але й до Фінляндії, Литви, Швеції й Норвегії.

На підставі інформацій найближчих тодішніх співробітників полк. Коновальця стверджено, що на переломі 1937/38 рр. існувало на Наддніпрянщині щонайменше п'ять таких самостійно діючих центрів революційно-підпільної організації, з якими полк. Коновалець за посередництвом окремих крайових зв'язкових держав безпосередньо зв'язок.

Ясна річ, що безпосереднє керівництво організаційною сіткою на Наддніпрянщині та безпосередні контакти із зв'язковими, які приїжджали для зустрічі з полк. Коновальцем з підбольшевицької України, крили в собі дуже серйозну небезпеку для самого життя полк. Євгена Коновальця. Про таку небезпеку пригадували такі голосні події, як заманення при допомозі зв'язкових-провокаторів у засідку та охоплення керівників біломосковських еміграційних організацій ген. Кутєпова й ген. Мюллера. Але й ці пригадки про грізну небезпеку від безпосередньої зустрічі з людьми, які приїжджають у характері зв'язкових підпільної організації з СРСР не вплинули на полк. Є. Коновальця в тому напрямі, щоб він передав особисті контакти комусь із своїх співробітників. Він рішуче й послідовно стояв на становищі, що особливості підбольшевицької дійсності вимагають, щоб керівництво поодинокими центрами підпільно-революційної організації й контакт із провідниками тих центрів перебували таки безпосередньо в його руках.

Весною 1938 р. полк. Коновалець подав своїм найближчим співробітникам, що він приготується до того, щоб в найближчих місяцях особисто дістатись нелегально, організаційним зв'язком до УССР і там на місці особисто перевірити ситуацію, стан і можливості підпільно-революційної дії.

Факт, що в 1936 р. швейцарська поліція в Женеві викрила большевицьких агентів Нормана і тов., які приготували замах на полк. Є. Коновальця, свідчить переконливо про те, що до того часу большевицьким агентам не вдалося ще було ніде продістатися в сітку організаційного зв'язку полк. Коновальця з СУЗ; а переведення большевицького атентату в травні 1938 при допомозі одної із сіток зв'язку говорить ясно про те, що й весною 1938 р. большевики не знали організаційної сітки, при допомозі якої полк. Коновалець приготувався їхати нелегально в Україну, бо якщо б большевицька поліція була довідалась вже про сам плян нелегальної поїздки полк. Коновальця в Україну, то зовсім певно не організувала б атентату поза кордонами ССРСР, а сконцентрувала б була всю свою увагу на намаганні схопити полк. Коновальця живим на окупованій ними території України.

Присвячування полк. Є. Коновальцем у революційній праці особливої уваги Наддніпрянщині пригадує ще раз, що українським патріотом-соборником залишився він до смерті, а перебрання ним на себе самого важкого завдання особистого й безпосереднього керування революційною роботою в підбольшевицькій Україні і всіх, зв'язаних із тим аж надто серйозних небезпек ставить живо перед нашими очима велику індивідуальність полк. Євгена Коновальця як **неустрашимого революціонера**. Особливо ж чітко підкреслює ту незвичайну особисту відвагу полк. Є. Коновальця як провідника революційної організації згадуване його рішення особистої нелегальної поїздки до УССР, в царство всевладного московсько-большевицького ГПУ.

„Ет ту, Бруте, контра ме!”

Здавалось би, що за всю цю важку, відповідальну, повну найбільшої посвяти і так корисну для всієї української нації працю знаходив полк. Є. Коновалець бодай належне признание та повну піддержку з боку всього українського народу. Він же щиро й безкорисно віддав Україні всі свої сили, все своє життя, ніколи „патріотом партії” не був і якщо не погоджувався з тією чи іншою українською партією, а то й поборював їх, то робив він це завжди єдино в ім'я всенародних українських інтересів.

На жаль, в часах, коли полк. Є. Коновальцеві доводилось вести революційно-визвольну боротьбу, язва партійництва так дошкульно підгризала характер багатьох політичних українських діячів, що вони, засліплені партійною ненавистю до кожного партійного їх противника, не завагалися виступити навіть проти випробуваного українського патріота такого хрустально чистого характеру, з такими незвичайними організаційними здібностями та з такими заслугами

історичного значення в боротьбі за українську державу, як полк. Євген Коновалець. Раз-по-раз приходилось йому на протязі двадцяти років повторяти з гіркістю вислів Цезаря, що став відомою в усьому світі приказкою: „І ти, Бруте, проти мене?“, „І ви, українські політичні діячі, члени українського народу, для якого я віддаю все, що маю, проти мене?“...

Неперебірлива лайка в пресі українських партійних діячів та їхні несовісні наклепи й інсинуації мусіли боліти полк. Є. Коновальця безмірно важче, аніж всі атаки із сторони наших національних ворогів. Всі атаки й наклепи червоних та „білих” москалів і поляків приймав полк. Коновалець завжди з усмішкою, українською приказкою: „Брешуть на нас собаки, значить — ми їдемо!” Але за що ж, чому, в ім'я чого насідалися на його честь свої ж такі „патріоти партії”?

„Хай дошкулюють, — писав полк. Коновалець з гірким жалем в одному із своїх листів до близького приятеля, — хай інтригують і видумують найогидніші інсинуації, може урвуть ними і мою видержливість і я в висліді того залишу важку суспільну роботу й... хоч короткий час заживу спокійно приватним життям, як безліч інших”.

Та надщербити крицеву міць стійкості полк. Євгена Коновальця на полі бою за волю Батьківщини не змогли ні скажені ворожі атаки, ні нікчемні напасті українських таки партійних політиканів, ні важкі умовини еміграційного життя.

Бо до всіх трудів, зв'язаних із працею на пості керівника підпільно-революційної організації, долучувалися ще й важкі матеріяльні умовини еміграційного життя, серед яких приходилось полк. Є. Коновальцеві жити весь час, а про які мало знали навіть найближчі його товариші праці.

Національні вороги українського народу, москалі й поляки, проти яких було звернене вістря боротьби, організованої й керованої полк. Коновальцем, намагалися плямити його честь інсинуаціями про те, ніби ведена ним боротьба і він сам у приватному житті спираються „на чужі фонди”. Такі інсинуації повторяли за кордоном всі агенти тих наших національних ворогів. У своїй партійній засліпленості не завагалися й деякі українці, в своєму моральному упадку, повторювати отакі інсинуації наших національних ворогів, щоб тільки дискредитувати боротьбу, очолювану полк. Коновальцем, і його самого.

А тим часом, кожна чесна людина, яка цікавилась тими справами, мусить признати, що полк. Євген Коновалець не тільки не одержував ніколи ні сотка якоїсь підмоги в своїй боротьбі від якихсь сторонніх сил, але й ніколи про таку підмогу не старався, бо будь-яке узалежнювання себе чи веденої ним боротьби від сторонніх сил він відкидав рішуче і в теорії, і на практиці. У своїй праці спирався полк. Є. Коновалець і під моральним, і під матеріяльним оглядами тільки на українське громадянство; якщо мова про фінансову піддержку, то на щирі і щедрі жертвенність української еміграції в США і Канаді.

Та мимо щедрості українського громадянства, яке перебувало на чужині, його пожертви в порівнянні до потреб революційної дії на Рідних Землях і спертої на неї та доповнюючої її політичної роботи за кордоном, були далеко не вистачальними.

Бачачи це, полк. Коновалець впливав на розподіл фондів так, що були заспокоєні потреби боротьби і політичної роботи, після того мінімум прожитку для тих, хто всеціло віддав себе політичній роботі і на самому кінці — конечності прожитку для себе самого і своєї сім'ї. Про важкі фінансові клопоти, в яких доводилось із-за цього жити йому і його сім'ї, не скаржився полк. Коновалець ніколи нікому. Та про них говорить проречисто хоча б один лист, що його написав полк. Коновалець до свого довіреного приятеля в США в 1936 р. Коли швейцарська поліція викрила приготівлюваний большевицькими агентами атентат на полк. Коновальця і в зв'язку з цим доручила полк. Коновальцеві негайно виїхати з Швейцарії, він, одержавши від італійської влади дозвіл переїхати до Риму, був змушений написати листа до свого довіреного приятеля в США з проханням взяти для нього в якомусь американському банку позичку сто дол. (очевидно, на прізвище того приятеля), бо в нього не було грошей на... заплачення білету для його дружини і сина із Женеви до Риму! „Цього листа, — писав він приятелеві, — зараз зниште і нікому про нього не згадуйте”...

Отож, і ці важкі умовини приватного життя не в силі були зігнути борця.

Коли ж до всіх ворожих атак, до всіх небезпек і труднощів революційної боротьби та до важких умовин приватного життя долучувалися безупинно ще й нікчемні нападні партійних політиканів, то він хоч і повторяв не раз з гіркістю Цезарева: „І ти, Бруте, проти мене?”, то не відкривав за прикладом того ж Цезаря в зрезигнуванні своїх грудей на удари, але — до болю стискав зуби з почуття прикрости і сорому за таких „патріотів” — і певним, непохитним кроком маршував на чолі когорти незламних революціонерів далі, в важкому поході до світлої мети.

Ворожі пазурі — досягли...

Смертельну загрозу для себе від українського націоналізму окупанти України бачили і розуміли. Організатора ж і керівника українського націоналістичного руху знали московські большевики добре з безпосередньої зустрічі з ним в 1918-19 роках: це ж він, полк. Євген Коновалець, в останніх днях січня 1918 р. здавив безпощадно большевицьку ворохоблю в Києві й не дав большевицьким заговірникам легким коштом знищити в зародку українську державність, це ж він, полк. Євген Коновалець, був із своїми Січовими Стрільцями хребтом протибольшевицької збройної боротьби Української Народньої Республіки, це він, полк. Євген Коновалець, був носієм ладу, порядку і дисципліни серед моря анархії, загрожуючи нанести тим найважчий удар всім большевицьким затіям. Большевицькі вожаки здавали собі добре справу з того, що коли полк. Євген Коновалець зумів уже двадцять-кілька літнім молодцем у зовсім новій тоді для нього ситуації виявитися таким здібним і таким успішним організатором збройної боротьби й державного будівництва, то яким стратегом і політиком він зуміє виявити себе в майбутньому, маючи за собою стільки досвіду, користуючись, тепер велетенським авторитетом серед усіх українців та спираючись на сітку міцної

підпільно-революційної організації, коли над СРСР загриметь буря нової війни!

А тому й большевицьке ГПУ напружувало весь час усі свої сили, щоб або схопити полк. Євгена Коновальця живим, як схопили біломосковських проводирів ген. Мюллера й ген. Кутепова, або щоб його вбити. Зрозуміло, що на відвертий морд большевицькими агентами на території котроїсь із чужих держав, при якому злочинці були б зловлені й перед чужим судом була б перед усім світом розкрита злочинна діяльність московсько-большевицького ГПУ теж поза кордонами СРСР, большевики з політично-пропагандивних мотивів не зважувалися. Вони заходились біля того, щоб доконаний ними злочин вбивства провідника українських революціонерів не давав безсумнівних доказів, що це їхня, большевицька робота.

Та довгі роки заміри большевиків не вдавалися. Незвичайний хист революціонера-організатора, що його мав полк. Коновалець, та його глибоке знання провокаторсько-поліційних большевицьких методів перекреслювали всі пляни ГПУ для довершення підготовлюваного злочину, хоч на протязі тих довгих років полк. Коновалець, як ми згадували, особисто вів справи зв'язку з СУЗ і часто зустрічався в різних містах Центральної, Західньої та Північної Європи із зв'язковими організаціями, які приїжджали з УССР і туди поверталися.

Щойно в 1938 р., напередодні нової воєнної завірюхи, що нависала над усією Європою, вдалося таки московсько-большевицькому ГПУ продістатися якось в одну із клітин зв'язку і підставити туди свого агента для довершення злочину вбивства.

Скритовбивчий злочин большевицької Москви виконано в голландському місті Роттердам 23 травня 1938 р. Того дня приїхав полк. Євген Коновалець до Роттердаму на умовлену зустріч із котримсь із зв'язкових організацій з УССР — найправдоподібніше був ним „Валюх”, — який прибув туди як один із пасажирів совєтського торговельного корабля „Менжинській”. Зустріч відбулася в кав'ярні „Атлянта” в год. 12 вполудне. Зв'язковий передав полк. Коновальцеві невеличкий пакет, що мав бути збіркою шифрованих організаційних звітів та матеріалів про відносини в УССР, а насправді був приготованою большевицькою поліцією „пекельною машиною”. По кількахвилинній розмові прибувший вийшов з кав'ярні, а вслід за ним вийшов теж полк. Коновалець, прямуючи пішком до недалекого готелю „Гранд Сантраль”, де він задержався, прибувши до Роттердаму. Пройшовши шматок дороги, він задержався біля кінотеатру „Люмієр” і в тому моменті „пекельна машина” вибухла, пошматувавши тіло полк. Євгена Коновальця: ліве рам'я і праву ногу розірвав вибух на шматки, решта тіла була теж жахливо покалічена, цілою залишилася тільки облита кров'ю голова.

Тотожність особи виконавця большевицького скритовбивства досі ще з усією певністю не стверджена; невиясненими залишаються ще й деякі інші важливі моменти, зв'язані із тим злочинном. Основна трудність вияснення справи в тому, що, як ми вже згадували, зв'язок із центрами організації на Наддніпрянщині держав весь час особисто сам полк. Коновалець, сам він зустрічався із зв'язковими, що приїжджали звідтіля і навіть найближчі співробітники провідника не знали

зв'язкових, а бачити могли хіба тільки випадково котрогось із них. Зв'язкового, який виступав під прізвищем „Валюх”, бачили в. рр. 1936-38 декотрі члени ПУН-у та співробітники „Пресової Служби” ОУН в Берліні, бо до бюро „Пресової Служби” заходив „Валюх” в тих роках двічі, або тричі; бачила його теж кілька разів дружина полк. Коновальця і вона це подала після атентату голландській поліції підозріння, що атентатчиком був саме „Валюх”, бо опис його особи підходив під вигляд „Валюха”.

Замітка, нібито „Валюх” привозив полк. Коновальцеві гроші для ОУН, є або перекрученням у протоколі голландської поліції, або злобною видумкою партійно-політичних противників ОУН, сконструйованою для підсовування підозріння, наче б ОУН користувалася грошовою допомогою большевицького провокатора, бо ж кожному ясно, що членство революційної організації в підсоветській Україні ніяких грошових пожертв для закордону скласти не було спроможним. В дійсності було навпаки: з закордону передавано — правда, мінімальну — грошову допомогу до УССР для покривання коштів техніки роботи в терені і це зовсім зрозуміле, коли взяти до уваги дуже важке матеріальне положення кожної людини в УССР. Зв'язкові з УССР, а між ними і „Валюх”, привозили шифровані звіти й різні матеріали про положення в УССР і — кожним разом певну умовлену річ як доказ, що даний зв'язковий приїжджає дійсно від керівника даного центру: папіроски, цукерки, умовлену сорту тютюну, умовлене нове советське видання, умовлене число советського журналу чи газети тощо. Якщо б „Валюх”, або інші зв'язкові з УССР дійсно „передали Коновальцеві кілька разів більші суми грошей із підсоветської України”, то прихід таких сум було б, безсумнівно, деь видно в господарському стані ПУН-у, а тим часом якраз у тих роках і ПУН, і полк. Коновалець приватно, і ціла ОУН перебували у важкому фінансовому положенні так, що це було одною з причин припинення видавничої діяльності ОУН за кордоном. Те саме стосується й твердження, нібито полк. Коновалець візвав був Ярослава Барановського до Роттердаму, щоб „перебрати від нього більшу суму грошей для організації” (такі твердження зустрічаємо в брошурі Ярослава Кутька „Пекельна машина в Роттердамі”). Фінансовим референтом у ПУН-і був не Я. Барановський, а інж. Демчук і якщо б ішло про перебрання грошей для організації, то полк. Коновалець був би викликав не Барановського, а Демчука. Зрештою, та „більша сума” не могла, хіба, бути аж такою великою, щоб не міг її перевезти з Роттердаму сам полк. Коновалець, коли він на стрічу із зв'язковим до Роттердаму, як це відмічено в протоколах слідства голландською поліцією, привіз був цілу паку протибольшевицької літератури сам, не користуючись нічиєю допомогою. Роля Ярослава Барановського залишається теж не зовсім виясненою. Але, якщо полк. Коновалець викликав його до Роттердаму на зустріч у часі перебування зв'язкового з УССР, то це могло стосуватися тільки пляну наладнання постачання протибольшевицької літератури ОУН до УССР галицько-волинською сіткою ОУН, бо саме тією ділянкою керував тоді з рамені ПУН-у Ярослав Барановський.

У висліді солідно проведеного слідства голландська поліція прийшла до

висновку, що виконавець скритовбивства прибув для виконання злочину на большевицькому кораблі „Менжинській” і ним утік по виконанні злочину до ССРСР і що злочин скритовбивства полк. Є. Коновальця був ділом московсько-большевицького ГПУ.

На столику в кімнаті готелю „Сантраль”, в якому задержався був полк. Є. Коновалець, прибувши до Роттердаму, залишився хрестик з Розп'яттям Христовим — мимовільно залишений полк. Євгеном Коновальцем доказ, що він був глибоко віруючим християнином. Той хрестик, як подають найближчі знайомі полк. Коновальця, одержав він від своєї матері, коли виїжджав на війну і від тоді мав його завжди при собі, в усіх походах і боях та в часах перебування на чужині. Це був символ єдності щирої християнської віри з глибоким патріотизмом воїна-революціонера.

„Поховали Пана-Отамана в чужу землю...”

У суботу, 28 травня 1938 р., вполудне відбувся похорон полк. Євгена Коновальця, колишнього командира Січових Стрільців, колишнього коменданта Української Військової Організації і голови Проводу Організації Українських Націоналістів, що впав на чужині у бою з відвічним ворогом України. У чужу землю похоронено того, хто гідно заслужив собі, щоб його домовина спочила в золотoverхній столиці України, поруч домовин великих українських князів і гетьманів: бо він був фактичним вождем української нації упродовж двадцяти років...

В похороні взяла участь тільки невеличка кількість осіб, бо щойно вечором того дня, коли відбувся похорон, голландська поліція подала до преси повідомлення про вислід слідства і про те, хто це в дійсності впав жертвою нового кривавого злочину большевицької Москви. Дружина полк. Коновальця п-і Ольга одержала повідомлення голландської поліції про трагічну загибель її мужа щойно 25 травня. Від Проводу ОУН взяв участь у похороні ген. Курманович, з Лондону і Берліну прибуло три співробітники „Націоналістичної Пресової Служби” та радник Ом. Тарновецький; литовський уряд, з огляду на те, що полк. Коновалець прийняв був на еміграції литовське громадянство, репрезентував литовський консул у Голландії. Похоронного обряду довершив місцевий голландський католицький душпастир. Родина погіблого, яка жила тоді у Львові, — його брат та сестра його дружини з мужем, — одержали пашпорти щойно кілька днів після похорону й аж тоді змогли відвідати могилу погіблого.

Згодом поставлено на могилі пам'ятник. Сама могила збудована так, що домовину з забальзамованим тілом можна буде в слушний час перевезти в Україну та похоронити в Рідній Землі, для якої полк. Євген Коновалець віддав всеціло себе і своє життя.

Шлях велетня

Шлях двадцятилітньої боротьби за українську державність, що його пройшов полк. Євген Коновалець, — це шлях одного із духово-політичних українських велетнів.

Його роллю в історії української нації можна порівнювати тільки з ролею найвизначніших українських князів і гетьманів.

Згадувати і вшановувати відновлення української держави в 1918 році та героїчну збройну боротьбу українського народу в 1918-20 рр. в обороні відновленої самостійної української держави, не згадуючи й не вшановуючи разом з цим полк. Євгена Коновальця, значить — згадувати і вшановувати діло, не згадуючи й не вшановуючи головного творця того діла. Адже це він, полк. Євген Коновалець, був тим, хто в момент трагічної розгубленості формальних керівників відродження вказав українському народові правильний шлях до дійсного відродження: шлях до самостійності української держави; тим шляхом сміло і твердо пішов він сам і повів за собою всіх. щирих українських патріотів, не звертаючи ніякої уваги на глузування тодішнього офіційного псевдо-вождя Винниченка та його товаришів, що цей шлях до української державності — це „шлях націоналістичного шовінізму, створений браком класової революційної свідомості”. Це ж він, полк. Євген Коновалець, в час трагічної перемоги соціалістичних антидержавників і „антимілітаристів” над самостійниками-державниками з-під стягу Миколи Міхновського, коли згадані соціалістичні псевдо-вожді проголошували офіційно, що вони ніяк не збираються „одділяти Україну од Росії” і окремими законами й міністерськими декретами демобілізували регулярну українську армію, добивається своєю рішучістю дозволу на формування регулярної, здисциплінованої військової формації як збройного рамені самостійної української держави: тієї формації Січових Стрільців, яка стала хребтом армії Української Народньої Республіки в усій її протимосковській боротьбі. Це на його поклик формується в Києві з української студентської молоді соборницький „Помічний Студентський Курінь”, який своїм героїзмом в бою під Крутами вписав одну з найславніших сторінок української історії, чистою своєю кров'ю окропивши державницький акт 22 січня. Ліквідація большевицької ворохобні в Києві; охорона членів Центральної Ради та членів уряду УНР в часі відступу з Києва; прогнання большевиків з Києва; бій під Мотовилівкою, який вирішив про привернення УНРеспубліки як самостійної української держави і безліч інших боїв в обороні української держави перед московською навалою — зв'язані нерозривно з особою командира Січових Стрільців, з полк. Євгеном Коновальцем. Для всіх українців його ім'я було символом прямолінійного та безкомпромісного самостійництва, державництва і — ладу й порядку, що в тодішніх умовах анархії мало особливе значення: вістку про наближення частин полк. Коновальця до якоїсь місцевості приймало все місцеве населення, однаково українці, як і інші, які не були ворогами української державності, з нескриваними висловами радості й полегшії, що „йде

тверда влада, буде врешті лад і порядок”.

А коли в війні проти переважаючих ворожих орд встоятись не було сил, і одні, в важкій зневірі стали голосити кличі й проводити в практиці політику капітулянтства, а інші пустились самі й намагались потягнути за собою весь український загаль на манівці територіального сепаратизму і партійництва, він, полк. Євген Коновалець, знову кличе всіх українських патріотів до боротьби **за українську державність під прапором, на якому виписані кличі й ідеї соборництва, національного активізму й віри у власні сили**, як протиставлення загумінковому сепаратизмові, урядовому сервілізмові та вірі в спасіння з боку Антанти, Польщі чи большевиків. Він ставить концепцію продовжування безкомпромісової боротьби в формі перманентної, всеобіймаючої революції аж до повної перемоги і для реалізування цієї концепції творить УВО й ОУН. В цій **організованій і керованій ним революції завершується ідейно-політичне відродження української нації; поширення і зміцнення національної свідомості, політичного активізму і бойової наснаги доходить до небувалих вершин, опановує всі прошарки українського народу; росте і гартується в боротьбі нація, свідомо своїх цілей і зріла до найважчих завдань.**

Січові Стрільці під командою і під політичним проводом полк. Євгена Коновальця творили на полях боїв на розлогих просторах України самостійницьку традицію української державности; по невдачі збройної боротьби вони під проводом полк. Євгена Коновальця стають ядром УВО й ОУН, переймають у свої руки і в революційній боротьбі високо й міцно держать прапор української державности; в рядах УВО й ОУН під проводом полк. Є. Коновальця ростуть і гартуються майбутні командири і бійці преславної УПА. Таким способом, започаткована в роках визвольних змагань боротьба за українську державність не переривалась, але безперервно ведеться по сьогоднішній день. У цьому ж важкому, але нестримному марші до свободи вів український народ в перших двадцяти роках полк. Євген Коновалець — вождь української національної революції, а після його трагічної загибелі веде до перемоги — його дух.

І йтиме нестримно унапрявлений ним могутній похід українського народу до свободи доти, доки не скапітулюють перед вирощеними його ідеєю й чином українськими воїнами-революціонерами недобитки московських наїздників, поки над звільненою Україною замість червоного символу поневолення не замає свобідно синьо-жовтий прапор, символ свободи, а замість серпа й молота, символу закріпощення й пониження, не заблісне знову гордо Володимирів Тризуб, символ гідності й могутності української нації.

У тому ж, що національне пробудження українського народу в 1917 р. не знівечено соціалістичним антидержавництвом; у тому, що державницькі змагання українського народу в тому періоді не закінчилися добровільною капітуляцією перед концепцією чи то „єдиної всеросійської монархії”, чи теж „єдиної всеросійської соціалістичної республіки”, але, задокументувавши перед світом насильницький характер окупації України Москвою,

залишилися непохитно в серцях всіх українців; у тому, що під ударами невдач визвольних змагань 1917-20 рр. український народ не заломався морально, не зневірився і не пішов на шлях угодовства з окупантами, але повів далі безкомпромісову боротьбу за Самостійну Соборну Українську Державу; у тому, що в революційній боротьбі український народ перетворився остаточно в зрілу націю, досягши вершин моральної міцї; у всьому тому — головна заслуга його: командира Січових Стрільців, коменданта УВО, провідника ОУН, — ОРГАНІЗАТОРА І ВОЖДЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ — ПОЛК. ЄВГЕНА КОНОВАЛЬЦЯ.

ⁱ Володимир Винниченко, голова Генерального Секретаріату Центральної Ради, писав тоді: „Замиготіли в очах червоні жупани, кунтуші, запахло димом гармат, свіжою кров'ю, гнилим трупом?”... „Не своєї армії нам, соціал-демократам, і всім щирим демократам треба, а знищення всяких постійних армій!” („Робітнича Газета” 12, квітня 1917).

ⁱⁱ Син о. Ореста, Євген Коновалець, загинув в бою проти польських наїзників як вояк УГА в 1919 р. — Дані з молодечих літ полк. Євгена Коновальця на підставі інформації рідного брата полк. Євгена — д-ра Мирона Коновальця.

ⁱⁱⁱ Цей інтересний епізод переповів авторові цих рядків П. Могильницький, приятель згаданого професора.